ґен. ВСЕВОЛОД ПЕТРІВ

СПОМИНИ

ЧАСТИНА II.

ВІД БЕРЕСТЕЙСЬКОГО МИРА ДО ЗАНЯТТЯ ПОЛТАВИ

Зміст: I Наступ на Київ. II Київ і його вигляд. III Формування українських частин у Київі. IV Бої під Гребінкою і Лубнами. V Ромоданська операція. VI Хорол і тамошні настрої. VII Похід на Полтаву і заняття Полтави.

Видавнича Кооператива „ЧЕРВОНА КАЛИНА“

160

ВСЕВОЛОД ПЕТРІВ
ҐЕНШТАБУ ҐЕНЕРАЛ ХОРУНЖИЙ

СПОМИНИ

З ЧАСІВ УКРАЇНСЬКОЇ РЕВОЛЮЦІЇ
(1917 — 1921)

ЧАСТИНА II.

ЛЬВІВ 1928.
НАКЛАДОМ ВИДАВНИЧОЇ КООПЕРАТИВИ
„ЧЕРВОНА КАЛИНА“

POŁUDNIOWO-WSCHODNI INSTYTUT NAUKOWY W PRZEMYŚLU
BIBLIOTEKA
nr 7381

Друкарня ОО. Василіян у Жовкві

I.

Наступ на Київ.

Сталося... Маємо нових спільників. Тих людей у залізних, важких шоломах, з твердою ходою, якимись мертво-карними обличями, яких від 1914 року вважали ми, ті що були в рядах російської армії, за найлютіших ворогів. Ось вони, ці старшини з приязною, наскільки це можливо, усмішкою сидять у сальон-вагоні, який колись належав „Главкоюзу“ (Головному командуючому південно-західним, по російськи, юго-западним фронтом), у якому 3 роки тому я діставав накази для свого розїзду окремого призначення від покійного полковника Духоніна. Ці старшини уважно як підлеглі слухають вказівок ґенерала Пресовського та порад підполковника Балецького.

Зі всією повнотою стає на яві самостійність України, яка підписує нові умови з іншим народом, іншим людським уґрупованням, але чи так?

Як дзвони гудуть слова ґенерала Пресовського: „На Житомир по шосе йде — кінна дивізія — на Коростень корпус, а з ним Слобідський Кіш і Січовики. На Бердичів тільки німецький корпус і ні одного українського вояка. Німці йдуть звільнити Україну від большевиків“...

Тяжко собі уявити серйозність договору з такими нерівними оружними силами обох сторін; з одного боку здисціплінована німецька міліонова армія,

з другого невеликі українські відділи... Та в історії бували вже подібні випадки і то якраз з народами, які щойно відживали і визволювались, як от з Болгарією в 1877 р., з Сербією в 1870 р., а в нашій історії за гетьмана Мазепи та Дорошенка.

Між тим звертається до мене німець і докладно розпитує про чехо-словацькі війська, про те, де вони та які в них настрої. Полковник Балецький та ґенерал Пресовський доказують, що ці частини ніколи не можуть піти з большевиками, що їх командування дуже коректно відноситься до українських військ дарма, що вони вже знали, що українці у спілці з німцями і що певно лишень пострах перед репресіями з боку австро-німецького командування жене чехів на схід. Я кажу, що дійсно чехи дуже до нас коректні, що я цілком не знаю, куди та як вони йдуть і який напрям тих сотень, що відходили до житомирсько-київського мурованого шляху.

Ми дістали від ґенерала Пресовського наказ вивантажитись у поблизькі стаційні будинки, дати людям відпочинок та бути в поготівлі.

Ще не вийшов я з воза, як почув, що німецький сотник вирішив післати на вздогін за чехами два легкі авта та один панцирник з метою повести розвідку та поможности почати з ними пертрактації.

Ми вивантажились. Влаштувавши людей, пішов я з адютантом Олексою Григорієвим до міста подивитись, що там робиться. Вже вечеріло, місто нічим не змінило свойого звичайного життя. Тільки коло бувшого ґубернаторського дому, що стояв за невеликим густеньким сквером, на Київській вулиці, біліючи своїми кольонами в старошляхетському стилі, чорніли як черепахи німецькі панцирні авта для за-

безпеки піхоти. На вулиці проти скверу стояла невеличка юрба цікавих, а перед сквером мирно ступали два німецькі вартові в шоломах і з рушницями.

Німецькі старшини росташувалися недалечко від свого дивізіону в готелю „Рим". Декілька будинків дальше на тій же вулиці, коло „Риму", стояла теж невеличка німецька варта, а між готелем та ґубернаторським будинком ходила звязкова стежа.

Зайшов я з Григорієвим до ресторану в готелі, де було чимало бувших старшин російської армії, з яких де-хто вже надягнув царські погони. Один з присутних побачивши на мені жовтоблакитну стрічку на рукаві, присів до нашого столика і тоном обурення розповів про те, що він бачив нині ранком у салі ґубернаторського дому. Оповідання цього невідомого мені чоловіка настільки цікаві для тодішніх настроїв, що уважаю доцільним їх тутки навести: „Український міністр Жуковський наказав на сьогодняшній ранок всім військово-зобовязаним бувшим старшинам російської армії, що перебувають в Житомирі, зібратися до великої салі ґубернаторського будинку. Зібралось чимало таки. Жуковський звернувся до зібраних з промовою, у якій закликав, як осіб, що належать теріторіяльно до України, вступити до української армії. Зібравшіся почали звертатися до Жуковського з протестами в дуже образливій формі, доводячи, що він не має права звертатися до них з такою пропозицією, бо він є самозванчий міністр самозванчої країни, а якийсь російський полковник здається на призвище Василів почав тоном начальника кричати: „Ґаспадін прапорщік, как ви смєлі нас безпокоїть своими глупостями". У цей мент почувся характерний сиґнал німецького панцирника та гуркіт авт на

вулиці, а за хвилину в салю ввійшов німецький старшина з декількома вояками. Був це звичайний собі „ляйтнант“. Він привитав зібрання військовим привітом, а вся юрба витягнувшись на струнко відповіла. Німець через перекладчика запитав, де військовий міністр України та довідавшись, хто Жуківський, зголосив йому своє прибуття з панцирним дівізіоном, до розпорядження української влади, як спільник. Цю заяву зібравшіся вкрили гучним „ура“ та дехто почав стискати німцеві руку — а з них перший цей полковник“.

При кінці цього оповідання до реставрації увійшов знайомий вже мені „гавптман“, той самий, що був у Пресовського та підійшовши до мене, тоном дуже подратованим сказав, що мої відомости про настрої чехів є невірні, бо вислане авто на шосе близько Коростишева обстріляли чехи, що вбито двох та поранено кількох вояків і одного старшину. Я зауважив німцеві, що він помиляється, бо я казав лише, що чехо-словацькі частини ставляться до нас українців коректно а здогади, що вони будуть нібито коректні і до німців, висловив лише полковник Балецький.

Тут же я міг переконатись і в правдивости оповідання невідомого мені старшини, бо сидівша недалеко трохи підпила російська офіцерська братія встала і вигукуючи „гох ді дайтшен офіціре“ витала входячих німців. Стало так огидно — бо ж німці йшли таки проти росіян і не в спілці з ними, — і тому я скорше забрався та відійшов до своїх хлопців.

Цілий другий день, а було вже 26 лютого, відпочивав полк у Житомирі і не трапилося нічого цікавого. Німецька кіннота, якої сподівалися з години

на годину так і не підійшла, а її передові частини підійшли до Житомира щойно досвіта 27-го. Ранком 27-го ми вже їхали навантажені в потяги через Коростень на Київ, щоби разом із Слобідським Кошем та Січовиками збити ворога, що ставив опір на р. Ірпені.

Коло полудня ми переїхали через Коростень, де вже стояв ешелон німецької піхоти і під ніч доїхали до ст. Малин, де нарешті змінили нашу варту при потягах з набоями, яка держалась на свойому пості коло місяця.

На цій стації дістав я наказ вивантажитись та обєднати під своєю орудою крім свого полку, ще кінно-партизанський відділ полк. Полозова, який, досі не знаю, звідки взявся, та вже перебував вивантажений коло Малина.

Зі всією цією кіннотою мусів я перейти що найкоротшим шляхом до залізниці з Фастова на Київ та увійти до Київа, обовязково раніше від німецьких відділів, що йшли по цій залізниці.

Далебі не розумію, навіщо треба було тягнути нас аж у Малин. За цей час ми й на конях дійшли би до його височини рухаючись по шосе. Але наказ — наказом.

Вивантажилися швиденько, бо ж і небагато нас було, і в близчому до стації селі увійшли в звязок з партизанами полк. Полозова.

Стало трохи таки моторошно, бо цей відділ щось у 200 кінних зі скорострілами виявив собою не українське військо, а так собі якусь контр-революційну збірку.

Головно була це російська офіцерня, переважно піхотна, балакала московсько-українською мовою,

а то й просто „общепонятним“. І це все повсідало на коні, але як вони їздили!.. так тільки їздять піхотні „прапорщики“. До того й кінного впоряду не знали. Перебалакавши із полк. Полозовим — трохи умів по українськи, я переконався, що він таки не хоче мені підпорядкуватись, бо в нього більше людей і всі вони старшини, а в мене менше і всі „звичайні вояки“.

Мені теж огидно було брати під оруду таку кумпашку (як пізніше довідався, цей відділ дуже помагав гетьманові Скоропадському при його „виборі“). Я доніс ґенералові Пресовському, що йду сам і зясувавши йому отверто чому, вирушив у напрямку на Шпитки-Ігнатівку.

Без жадних перешкод дійшли ми до шосе Житомир-Київ, якраз до того місця, звідки виходить, коло якоїсь коршми, шлях на Шпитки. Стали ми там та й почали ростирати коням спини, підгодовуючи їх в руках, бо був уже південь, а дорога була дуже тяжка і часом сніг часом лід, часом застигла грязюка.

По шосе тягнулися ґрупами чеські леґіонарі, їхали їх окремі вози.

З розпитів я довідався, що це відсталі потомлені, та що за ними йде задня сторожа.

Не простояли ми і чверть години, як побачили, що панове „партизани“ теж зволять тягнутися за нами.

Коли передові стежі цього відділу дійшли до шосе, вони негайно почали захоплювати поодиноких чехів і хотіли їх розброїти та „шомполувати“ під тим претекстом, що чехи йдуть до „большевиків“.

Довелося і мені вжити заходів: поперше визво-

лити захоплених, подруге загрозити „партизанам“ силою, потрете дочекатися Полозова та зауважити йому, що ми з чехами не воюєм та, що якщо його підлеглі будуть дозволяти собі на бешкети, то я примушений буду битись з ними і розброїти його відділ.

Хоч їх було і „більше“ і вони були „офіцери“, а ми „салдати“, однако панове партизани притихли. А тут ще підійшла польова чеська стежа, командир якої поінформував мене, що в 10 — 12 кільометрах за нами йдуть німецькі стежі та що Ігнатівка, куди я йду, призначена на нічліг для їх лівої кольони, здається з полку Яна Жижка.

Полк. Полозов після цієї інформації рішуче заявив, що він дальше Шпитків не йде і буде в них ночувати, ми ж пішли далі.

Якось дико було дивитися на села, якими ми проходили. Попри ці села та через них проходять ріжні сили, ріжні озброєні відділи, які один з другим змагаються; з заходу суне залізна хмара німецького війська, а село живе своїм життям, ніби довкруги нічого не діється. Осібно вразила сценка в одному маленькому сельці коло Шпитків, куди ми попали так коло другої години дня. Сонечко добре пригріло, якось не позимовому і на широкому подвірю одної з хат, що стояла коло самого входу до села, яке було ще завалене нероставшими сніговими завалами, хлопці з червоними стрічками на грудях та дівчата в наших мальовничих одягах під музику скрипки та бубна витанцьовували танок, якусь плетеницю, як та комашня на сонечку; з пару дядьків та бабів сиділо коло хат, з люльками в роті і дивилися на танок.

Наших їздців радісно витали, а дівчата кричали

в танку — „Гей! годі козаки воювати! а ну з коней та танцювати!“

Відповіли гайдамаки вигуками на вигуки та й поїхали далі, тільки мій помішник сотник Андрієнко бурмотів коло мене. „От і народ! збудуєш з ним державу чи соціялізм! Німець на носі, а вони танцювати“...

Дивна людина оцей Андрієнко. „Прапорщик“ з народніх учителів ранений в обидві ноги підчас світової війни, одна нога стала від того трошки коротша і він кулігав. Горячий, нестриманий, щойно в Житомирі попав у велику халепу: зустрів на станції Грушевського, підійшов до нього та й каже: „Якого чорта, батьку, привів німців? Це ж чорт зна що, а не політика — ганьба на цілий світ: соціяліст а з „Кайзером“ трактує“. Почувши цю розмову вартовий стрілець з Наддніпрянців підскочив і в досить таки нечемний спосіб штурхнув Андрієнка зі словами: „Як смієш так з головою уряду балакати“, але Андрієнко відповів: „Він (це Грушевський) має велику шану, що його ми — народ, обібрали, а не я, що він у мене головою уряду“. Не знаю, що відповів стрілець, але зрештою дійшло до того, що Андрієнко крикнувши до Грушевського: „як ти не спиниш цього дурня, я спиню“ хопився до шаблі, ну звичайно і був заарештований та обезброєний. Але на тому біда не скінчилася, — гайдамацтво не визнало правди за вартовим і хотіло силою визволити Андрієнка „з буржуазного полону“ та все це якось поладналося завдяки Грушевському, що сам наказав звільнити Андрієнка запискою, в якій написано було, як мені казали, що мовляв, за щирість не карають, а годі щоб гайдамака визнавався в політиці.

Цей випадок є такий, що дуже ярко змальовує не лише особу бувшого голови корпусної Української Ради III Сибірського Корпусу, але й цілий настрій козацтва та обставини того часу.

Андрієнко лишився при полку аж до 1920 року та лише у польську інтернацію не пішов, перехворів на тиф, був нераз ранений і завжди був вірним показчиком настроїв лівих течій у полку.

Вже зовсім темніло, як підійшли ми до Ігнатівки, яка була вщерть повна чеських леґіонарів. Сторожі їх перепустили вільно полк і ми притулилися до хуторів, що були розкидані по березі р. Ірпеню недалеко Ігнатівки. Щоби не було ніяких непорозумінь, приїхав я до штабу чеського полку і дістав згоду на моє перебування так близько та за смугою охорони чехів.

Ще досвіта чехи знялися з нічлігу та пішли у бік Святошина а по світанку підгодувавши коней пішли і Гордієнківці пересунувшись спершу в Білгородку якраз проти Ігнатівки на тому березі Ірпеня, звідки повели розвідку на Боярку.

Заки дійшло перше донесення від розвідок, у Ігнатівку підійшла чеська сотня того ж полку та стала там на відпочинок — командант сотні, високого росту старшина, чех, зявився до мене і спитав, чи ми з ними воюємо. Я відповів, що ні та порадив йому прискорити марш, бо на мурованому шляху сунуть німці, а від Бородянки на Ірпень залізницею з боєм українці та німці. На випадок зустрічі з українцями дав я чехові посвідку, що сотня його невтральна до нас.

Тимчасом з розвідки дійшло повідомлення, що стація Боярка ще занята росіянами, які стоять на стації в ешелоні в потязі і мають стежі в містечку.

Місцевість знав я яко киянин дуже добре, а тому часу не гаючи рушив ярами і цілиною, так щоби відтяти стацію Боярку від Київа.

Чехи залишилися в Ігнатівці, бо були страшенно потомлені походом*).

Хоч як обережно перебиралися ми до залізниці, але чомусь росіяне переполохались та ми лишень побачили дим від їх потягу, що відїхав до стації „Пост Волинський".

Коли ми приїхали на стацію Боярка, наляканий начальник стації доповів мені, що від сторони Василькова підходить український бронепотяг а за ним німці та щоби ми краще забиралися, бо йде велика сила.

Бідолаха дуже зрадів, коли дізнався, що ми теж українці та що стації не загрожує небезпека і почав швидко лаштувати жовто-блакитний прапор.

Справді невідрадне становище отого безборонного та безбройного громадянина підчас воєнних подій і не тільки підчас горожанської війни, де ризико несподіванки надто велике, а і в час війни міждержавної.

Ще досі памятаю села в районі фронту з населенням, що ховається по льохах і виходить із них крадькома, перебігаючи знайомі вулиці, на яких чатує на них незнайома, незрозуміла небезпека несподіваної смерти.

Не поспів добре приладнати прапор, як від за-

---

*) Як я довідався вже на еміґрації з хроніки 3 полку Яна Жижки, до мене явився сотник Ґайда, тепер вожд фашистів Ч. С. Р. та що потім його сотню розброїв Полозов, який підійшов до Ігнатівки негайно по мойому виході з неї.

хідної сторони лісу засвистів паротяг а за хвильку на стацію влетів такий „бронепотяг“, яких звикли ми бачити чимало в ті часи себ-то відкрита плятформа з гарматою та вуглярка з кулеметами.

На паротязі повівав жовто-блакитний прапорець. Ціла обсада цього бронепотягу числила коло 25 чоловік. Командир його зіскочив від гармати й запитав мене, хто я, та що уявляє собою моя частина, бо казав він: ще за мною йде аж два німецьких полки в потягах а я зі своїм відділом уявляю українську армію і воно якось неясно...

Довідавшись про те, що українськими збройними силами намагаюся вскочити до Київа раніше німців, командир бронепотягу сказав мені, що він виїде за Боярку та зісимулює бій, щоби німці не дуже то поспішали та щоби наші, що йшли через стацію Ірпень на Святошин, мали ще час.

Справді бронепотяг проїхав, небаром здалеку почали долітати вигуки гармати та кулеметні черги.

Але німці не задержались і незабаром на ст. Боярка приїхав потяг в 30 ваґонів вщерть повних вояків, це було лишень два німецьких куріні. Командуючий ними якийсь присадкуватий полковник довідався, що ми українська кіннота і рішуче сказав, що не поїде далі, заки йому не зясується докладно ситуації, бо те, що він досі бачить: „не війна, а якась їзда залізницею на випередки“ та що цей „безглуздий український бронепотяг здається хоче сам захопити Київ, де повно росіян та чехів“. Такий обережний настрій реґулярного німецького вояка був нам як найбільше бажаний, а тому я передавши німцям варту на стації, пігнав як найшвидче до Київа зі своїми Гайдамаками.

Зліва повз залізниці все пострілював бронепотяг, аж раптом почали йому відповідати якісь дві гармати з напрямку Поста Волинського; я прискорив маршу і вже в сумерках проскочив „Кадетською рощею“ до „Кадетського Корпусу“.

Стрілянина з боку залізниці змовкла, паротяги пухкали десь близько, тому щоби не гаяти часу пішли ми, виставивши лишень малу стежу уперед, тою великого дамбою, що сполучує „Кадетський Корпус“ з містом. У будинку „Корпусу“ жила моя тітка, що була за вихователем цього корпусу та двоєрідна сестра з чоловіком, але відвідати їх не було часу, бо там у Київі раз у раз бухали постріли.

На „Бибіковському бульварі“, що був продовженням Житомирського брукованого шляху коло перехрестя з „Кадетською дамбою“ — на шосе стояла густа лава Республиканців й Дорошенківців, які щойно підійшли до Київа.

Було зовсім темно. Полк. Болбочан, якого я бачив тут, сказав, що вони нічю в місто не підуть, а ночуватимуть у „Бендерських Касарнях“, що Слобожанці, Січові Стрільці та Богданівці ночуватимуть у „Луцьких касарнях“ і що партизани Полозова застрягли цілком у Святошині.

По коротенькій нараді зі своїми старшинами вирішили ми усталити таки стичність з ворогом і тим виконати обовязок порядної кінноти в час переслідування.

Передавши про це донесення ґенералу Пресовському через Республиканців, пішли ми дальше в темний непривітний Київ. Шлях вибирали ми не Бибіковським бульваром, де більше було можливостей несподівано налетіти на всіх, а бічними вулицями по

Маріїно-Благовіщенській і далі на „Госпитальний підйом“ чи „Новий підйом“ у Діловій вулиці.

Посувалися ми поволі і на „Безаківській“ війшли в дотик з німецькими пішими стежами, що посувалися з боку Київа І й від них довідалися, що Київ І вже німцями занятий та що вони ведуть розвідку до Київа II та залізничого мосту, але розвідка не ризикує посуватися по темних забитих возами стаційних торах і незнайомому місті.

Виславши з походу старшину на ст. Київ І для звязку, пішли ми далі; на „Великій Володимирській“ проти парку та Університету лежало два трупи з розбитими стрілами в упор головами, один з них у старшинській шинелі.

Спереду, де йшли наші стежі, маленькі звичайно, по два-три верхових, почулася жвава стрілянина та причвалавший гайдамака доніс, що їх обстріляно на „Бесарабській площі“. Ухилилися вправо та бічними вулицями дійшли до рогу Ділової та Васильківської, де стояли касарні колись Уральських козаків а потім полку Вільної України.

Наші стежі, що почали підніматися до старих фортів на Печерську, були з них обстріляні досить густим крісовим вогнем. Очевидячки Печерськ занято.

Було вже близько 10 години (22) вечера. Коні вже були вичерпані, гайдамаки стомлені, тому я вирішив спинитись до розсвітку в касарнях на Діловій, та підтягнути до себе якусь пішу німецьку частину, щоби тим способом запобігти можливій несподіванці.

Касарні стояли пусткою. В останніх боях за Київ росіяни вибиваючи з них полк Вільної України стріляли по будинках з гармат, а тому в жилих будин-

ках не було ані одної шиби, а натомість чимало дір від гарматних стрілен. На щастя деякі зі стаєн уціліли. Отже поставивши усіх чисто коней до гарних стаєн і знайшовши чимало сіна та вівса по складах, колись чудово заосмотрених, треба би пошукати чогось попоїсти людям, але тут вже стало гірше, бо їжі ніякої не було.

Влаштувавши варту коло касарні та змінивши стежі в стороні Печерська спішеними гайдамаками, почали ми заходитись коло здобуття їжі, а для того пішли два наші відділи по Васильківській вулиці, щоби побудити крамниці та купити що треба. Поки влаштовували це все, приїхав наш старшина від німців і переказав, що їх команда ні завіщо не хоче посилати відділів у місто, бо уважає це небезпечним.

Ледви скінчив старшина свою доповідь, як з боку Васильківської тріснув стріл — один, другий, третій, та зірвалася стрілянина. Скочив я зі своїм невеличким резервом на Васильківську, де один із наших відділів гнав уже когось в напрямі Київа II.

Інший наш відділ, що ішов у напрямі Хрещатика, підійшов до нас і доповів, що з того боку суне вулицею якась озброєна юрба, яка кричала до наших по російськи, щоб не стріляли, та має білі опаски на рукавах.

Узявши з собою двох гайдамаків, з одним пішов я сам на зустріч підходячій юрбі. Звідтам теж вийшло двох людей, від яких я довідався, що перед нами „Грузинсько-Вірменська“ охорона міста Київа, яку дозволили сформувати росіяни на той час, поки у Київі не буде жадної влади. Цікаво, що іншим громадянам м. Київа відмовлено мати таку самоохорону: росіянам тому, що з неї малиби вийти „контр-

POŁUDNIOWO-WSCHODNI INSTYTUT NAUKOWY w Przemyślu

революційні ґрупи“, а українцям тому, що вони у воєнному стані з росіянами, та лишень вірмени та грузини були визнані невтральними — польська-ж ґрупа не явилася до російського червоного командування.

Не знаю, наскільки правдиві такі пояснювання дозволу, щоб озброєну охорону несли тільки вірмено-грузини, бо я чув про них від тих, які були лишень на підрядних командних посадах окремих відділів охорони, але вони дійсно про це згадували.

Ну, звичайно, що у вірменсько-грузинському відділі було 60% домородців — росіян, поляків, українців і то переважно зі студенства.

Виявилося, що цей відділ, що його гнали наші до Київа II., є теж з тієї охорони. Тому післав я і своїх „Вірмено-Грузинів“, які були в нас, щоби спинити наступ і непорозуміння, що за хвилину вдалося, на щастя без втрат з обидвох боків. Ми мали одного легко раненого — вірмено-грузини двох.

Виявилося, що охорона заатакувала наш відділ, думаючи, що це грабіжники, бо наші достукувались до хлібопекарні.

З представниками охорони дуже легко здобули харчі.

З боку Печерська вже пострілювали і „Вірменсько-грузинська охорона“ казала, що це „большевики“, росіяни, тому вирішив я проїхати на Київ I., щоби відтягнути німецьку піхоту, а тимчасом дати хоч хвилину відпочати гайдамакам, бо хоч коні і їли та відпочивали в гарних стайнях, але люди були майже всі на ногах і не мали змоги бодай у тих же стайнях хочби погрітися, якщо не спати.

Узявши свіжого коня, поїхав я порожніми тем-

ними вулицями до Київа І. Гулко стукотять підкови трьох коней, мого та ще двох їздців, що їхали зі мною — та, як колись на фронті, таккають поодинокі постріли. Глухо — пусто. Окликає німецька варта і я знову являюсь перед командантом того же самого обережного німецького куріня, що я його бачив у Боярці.

Він пізнав мене і після довших умовлень згодився післати сотню на допомогу, з тим, що я особисто її поведу.

Була північ, коли „залізні шеломи“ з важкими „торністрами“ на плечах вилаштовувалися коло стації, та небаром важкі кроки півтораста пар підкованих черевиків цілком заглушили брязкіт підков трьох гайдамацьких коней.

Йшли Жилянською вулицею і в звичайні часи, в ночі не дуже рухливою, а тепер вже цілком глухою та порожною. Ритмічні кроки німців гули та лунами відбиваючись об стіни будинків так що аж ніби гойдало в сідлі від мірних згуків. Жутко було, що правда, в цих порожніх та повних мряки з недалекої річки Либеді вулицях і навіть мені, киянинові, місто та знайома вулиця здавались не лише чужими, але якимись ворожими.

Раптом десь у боці Університету, навіть ніби трохи позаду нас, зірвалася коротенька стрілянина і кулі десь високо заспівали над нами. Як відгук цій стрілянині почалась стрілянина в боці Ділової вулиці; чітко протахкали там дві черги „Кольта“ його неклопотливим згуком і знову рій куль десь високо в повітрі проспівав, при чому деякі з них зазвеніли по бляхах будинків.

„Гальт!“ — скомандував раптом німецький

„гавптман“ і у відповідь йому гупнуло одним згуком далеко полетівшим між будинками, після чого настала мертва тишина.

Перехід від ритмічного бухання до тієї тишини був такий несподіваний та різкий, що один із гайдамаків, який очевидячки дрімав на коні, крикнув із просоння „що“!

Спинивши своїх, „гавптман“ звернувся до мене і тоном дуже коректним заявив, що він далі до розсвіту не піде, бо уважає небезпечним заглиблюватися в місто, очевидячки ще не звільнене від ворога. Мабуть обережність його куріня передалася й йому.

Щож було робити, я поїхав до своїх один, а приїхавши довідався, що наші спішені стежі разом з „Вірмено-Грузинами“ — українського походження, перейшли вже на Печерськ, бо то, що нас задержувало попращавши нас із „Кольта“, пішло собі кудись.

Завернувши спішених і виславши кінні стежі, одну в напрямку на „Стратеґічний“, а другу на Ланцюховий міст, нарешті вже коло 3-ої години дав я дозвіл людям, крім маленької варти, покластися спати, де хто знайде тепліший кут.

Те, що звалося штабом полку, перекуняло решту ночі коло вогню в розваленій грубці розбитого будинку без вікон і дверей.

У 8. годині ранку знав я вже від своїх стеж докладно цілу ситуацію коло Дніпра: міст залізничий заняв ворог і німці підготовляють проти нього наступ; „стратеґічний“ зірвано; ланцюховий охороняє ворог по східнім берегу.

Коло 10. години ранком дістав я через свою стежу, що вислав до „думи“ (ратуша) для орієнтування, наказ українським військам збіратися в одина-

цятій чи дванацятій годині, не памятаю точно, на Софійську площу, де має відбутися парада.

Але з чим йти, навіщо йти на цю параду? Коні та люди, які залишилися, потомлені — решта в службі; ворог під самим містом — становище неясне, та й маніфестуватися нема жадної охоти. „Ще паради захочується!“ — бурмотить Андрієнко. — „Далебі з глузду зїхали!“

Щоби не було ніяких непорозумінь, вирішив я, що треба самому поїхати на Софійську площу та поінформуватись у того начальства, яке прийматиме цю параду, що далі робити.

II

Київ, його вигляд, внутрішні взаємини, зустрічі та розмови з ріжними чинниками.

Поїхав я з двома вартовими та адютантом (досі цього терміну ще не встановлено, бо звали цю посаду чи то осаулом, чи писарем, чи то значковим), Олексою Григорієвим.

Ми їхали Васильківською, а далі Хрещатиком. Всі вулиці повні народу, як у яке свято. Де-не-де вартові „Вірмено-Грузини“, яких видно по білих перевязках.

Юрба сфильована; на нашу проїзджаючу ґрупу всі звертають увагу, не сказав би я, щоби з якоїсь прихильности до нас, а просто з цікавости.

На Софійську площу доїхав я уже тоді, коли українські війська лаштувалися до церемонійного маршу, відходячи з площі в сторону памятника св. Ольги.

Дуже погано я памятаю цю параду. Таки зро-

била своє страшенна перевтома минулих днів і колізія протирічивих, незрозумілих почувань від тієї страшної плутанини національних та соціяльних противеньств, що виявлялись вже з підходом німців і новою фазою боротьби, а які розвивались і далі.

Памятаю, що вразила мене нестрункість піхоти, хаотичний перехід кінноти слобожанців, напереді якої гарцював якийсь гарненький, веселий старшина чомусь у черкесці. Вразили мене і партизани Полозова, що йшли віддаючи пошану „по офіцерськи", підчеркуючи і тим свою кваліфікацію.

Гурти і натовпи цивільної юрби, якої тут повно, вигукують привітання; тут же на вулицях і площі летючі мітінги з промовцями, що намагаються навіть спинити військові відділи.

У ряди військ вриваються якісь пані й панночки з квітками і дають козакам. Взагалі настрої, які я бачив колись давно в 1905 році, коли перемагали крайні кличі, коли на вулицях Варшави обносила товпа прапори з білими орлами і браталася з військовими, навіть російськими відділами, підйом після якого вчорашні приятелі один в одного стріляли.

Але не всі радіють. Ось на розі вулиці, спинені хвилею рушаючих військ, стоять два вози чимсь навантажені, а коло них похмурі постаті в робітничих одягах; мовчазні, спокійні, але по всій їх поставі видно протест проти так близької до них фізично, але очивидячки далекої моральної радости. Там далі попри якийсь мітінг, на який я поїхав шукаючи Пресовського, чи Балецького, юрба людей, інтеліґентів і міщухів стоїть і з кривими ворожими посмішками слухає промовця. Ще через крок до мене підходить теж з гуртком осіб, явно інтеліґентів, якась

дама і відокремившись від свого окруження, близько підходить до мого коня та протягає мені червону троянду. Коли я нагинався з коня, щоби взяти її, вона спішно і дуже потихо каже до мене по російськи: „Простітє но я вас знаю, я відєла вас на балу у предводітєля дворянства єщо перед вайной. Ви вєдь русскій афіцер ґенеральнаво штаба. Успокойтє нас, скажітє што ето нє ґібель Расії. Большевікі ето ужасно, но што дєлаєтса тєперь єщо болєє ужасна. Скажітє, вєдь Ви с німі (жест в сторону проходячих військ) только патому, што іначе нєвазможно спасті Рассію от ужаса большевікоф — українцеф і їх творцоф нємцеф?“

Боже, цеж якийсь бред! Відповідаю їй як можна спокійніше, що не можна ставити під один ряд большевиків — українців — Росію. Що українська влада, яка прийшла сама без німців у наслідок революції, тепер має спілку з німцями, що це все явища нормальні для української землі та що я тому з українцями, що територіяльно та частково і по крови я українець. Але це її не переконало і вона зі словами „ну, канєшно, ви нє можетє іначе“, тисне мені руку і відходить.

Вже проходять останні військові відділи, змовкає музика, — гомонячи росходиться юрба. Та раптом випливають нові знайомі згуки: близько, близько з над Дніпра гупають гармати, а далі чітко рвуться шрапнелі та ґранати. Це німці стріляють по лівому березі, намагаються сфорсувати Дніпро коло залізничого мосту.

Там бій, там і Гордієнківські гайдамацькі стежі з потомленими людьми на потомлених конях і ще з більше потомленою душею від нових важких переживань.

Знахожу нарешті і свій штаб. Зясовую стан полку і дістаю наказ перейти до „Гарматної юнацької школи“ у „Кадетський Гай“, де були незруйновані будинки, і де ми влаштувалися та почали формування полку. Всі кінні організації, які ввійшли до Київа і які визнають Центральну Раду, мали увійти в склад полку. Разом із тим був наказ мати постійно стежі в безпосередньому дотикові із німецьким фронтом, що мав посуватися на схід. Стежі мали інформуватися про те, що в німців робиться.

Щоби читачеві та ще тому, який не переживав тих подій у Київі, стала ясною поведінка багатьох із українських чинників у ті часи, треба хоч побіжно зясувати ті взаємини, що утворилися між ріжними верствами у Київі та між ними, владою, та німцями.

Не буду тутки подавати персональної оцінки — тих взаємин, бо годі учасникові бути обєктивним, безстороннім — дам тільки низку малюнків, зустрічів, розмов, настроїв, у малому і більшому мірилі, а вже ті, які читатимуть, самі прийдуть до висновків.

Перші, з ким я найблизче зійшовся, була моя рідня, з боку матері — обрусілі шведи, Строльмани, що жили у Київі. Цей рід Строльманів осів на Україні в 1709 році, як полонені шведи після полтавської баталії та був старим військовим норманським родом щось із 1112. року.

У той час жили у Київі лишень жінки з цього роду, бо період з 1900 по 1917 рік винищив чоловіків того роду, які наложили в боях головами та були поховані від Манджурії аж до монастиря св. Миколи у Київі, де в українських рядах загинув останній муж у тому роді.

У родині драма — чоловік одної з тіток, пол-

ковник, та чоловік її доньки, сотник Каленський, забиті червоноармійцями загону Муравйова.

Їх смерть, одну з тих 3000 смертей, що пройшли через Київ, поки ми мандрували і билися між Коростенем, Житомиром і Бердичевом, змальовую не тому, що це була моя, хоч далека рідня, а тому, що ця смерть є виявом настроїв і взаємин.

Полковник Келер був вихователем кадетського корпусу щось 10—15 років і був типовий, трохи вже і комічний педаґоґ — людина в своїм фаху з покликання, карна та аполітична до смішности. Сотник Каленський, типовий російський інтеліґент — сотник воєнного часу зі студентів, а до того ще й інвалід світової війни з покаліченими ногами.

Уся біда трапилася тому, що у двоєрідної сестри була дуже мала дитина, а старша тітка, що жила на Звіринці, мала корову. Поки йшла боротьба за Київ і свистало та літало по всіх усюдах, обидва мужчини сиділи дома. Але коли стихло, вони вибралися по свіже молоко, бо дитина ледви не померла, тому що в матері з хвилювання пропало молоко.

Йшли собі обидва, узявши ще слугу „уборщика“ з Кадетського корпусу, бічними вулицями й щасливо дійшли аж до Васильківської вулиці, де їх зустріла стійка червоноармійців Муравйова і зажадала леґітимації. Бідолахи безжурно та впевнено витягнули ті „червоні посвідчення“, які уряд Центральної Ради наказав мати усім службовцям та які корпусне начальство усім видало і наказало завжди з собою носити, а наказу сховати ще не було. Цих посвідчень було досить, щоби червоноармійці почастували обидвох прикладами, називаючи неписаними словами та контрреволюціонерами і повели зі собою кудись.

Слуга щасливо втік і передав усе жінкам. Останні взялися до ратункової акції, побігли до ревкому штабу Муравйова — благали, просили і щойно за яких три дні довідалися, що обидвох арестованих негайно по аресті, як контрреволюціонерів „виведено в расход“ на кручах Дніпра коло „Царського саду“, де в цей час „виведено в расход“ сотні інших може й не таких „контрреволюціонерів“, може і тих, кого мабуть і варто було розстріляти за „нейтралітет“ ворожий всяким змаганням і всякому поступові.

З бідою жінки вимолили дозвіл поховати убитих — „це падало, якому все одно де гнити“, як цинічно заявили у штабі Муравйова одичавілі в світовій бойні та у громадській війні чини штабу, деякі зі знайомих тіткам „офіцери“.

Тяжкі часи — тітка так посивіла, що я її ледви-ледви пізнав, а в двоєрідної сестри померла дитина і вона була напів божевільна.

Але цікаво, як вони, ці нещасні, оцінювали події — кого винували? — Однаковісенько і Муравйових і Центральну Раду — перших за неуґрунтований розстріл, — другу за дикі розпорядження і дикий шовінізм, примушування людей брати „посвідчення“ — причину розстрілу.

Бачив я і директора київського корпусу — на жаль забув призвище (здається Семашкевич), старого ґенерала, який хотів використати мене для „признанія кадетскаво корпуса нейтральним і науковим оазісом“; це акцентую бо, як побачимо далі, він же був далеко не „нейтральний“ підчас повстання директорії проти гетьмана.

Ті інтеліґентські круги, в яких перед війною я бував, ці професори університету, з яких дехто і до-

сі в Академії Наук, лаяли український рух і Центральну Раду на всі заставки, аж гуло. Доводили мені науково, та ненауково, що все це не життєве, пускали навіть арґументи німецької вигадки, та єдине, за що хвалили уряд Центральної Ради то за це, що він привів німців, які нарешті зроблять порядок. Біг-ме тоді вперше побачив я, скільки тієї персональщини обивательської сидить у цих мужах науки.

Ще гірше було в колах дрібно-буржуазної інтеліґенції, цієї зрусифікованої чи там російської. Вони лаяли, ненавиділи уряд Центральної Ради з тих же самих мотивів як і моя рідня: — мовляв, він розятрив большевиків, які розстрілами старшин та інтеліґенції помстилися за сепаратистичну політику Центральної Ради, що колиб не це „учрежденіє", то, мовляв, російська інтеліґенція та старшини дали би таку відсіч большевикам, що їм би й не бачити вулиць „Матери ґародоф русскіх" та що тоді Малоросія стала би базою для „вазрожденія Рассеї" та продовженням війни з німцями до „побєднаво конца", а не погибелю Россії, віддаючи її на поталу німцям. Німці ж бо вороги та вони ж видумали большевизм і випустили Леніна, вони ж видумали Україну та всі ці Центральні Ради, Секретаріяти і таке інше...

Цікаво, що ця інтеліґенція, що присіла під тяжкою рукою німців, нишком приготовувалася до повстання проти німців. Деякі з моїх знайомих старшин просто казали мені, що колиби Центральна Рада привела антантську допомогу, вони би з нею тимчасом погодилися, але з німцями ніколи, навпаки будуть готуватись їх бити.

Міщанство, оці дрібні крамарі та перекупки на базарах, критикували найменше та дійсно були би

цілковито вдоволені з того, що мабуть уже буде порядок і не буде оцих несподіваних реквізицій та стрілянини, як би вони були певні довозу всього необхідного із села, що ще не почалося та відносно якого були трівожні, непевні вістки.

Села коло Київа, з якими я мав тоді чимало звязків, бо як прибічник територіяльно міліційної військової системи, ще з передвоєнних часів, я використав дозвіл царської влади мати у війську 25% територіяльних новобранців, щоби зробити спробу хоч частинного усуспільнення війська. Тому я командуючи сотнею (для цензу як старшина генштабу) в Київі, навязав тісні звязки з родинами своїх територіяльних вояків, щоби зробити для них військо не таким уже чужим та ворожим.

Отже спроба вдалася, хоч мої бувші підлеглі, що були в моїй сотні в 1910 — 1914 році частинно погинули в світовій війні, але звязки та приязні відношення зісталися. Був ще один міцніший звязок, а саме отой мій кінний джура — друг і незмінний „сопутник" на протязі цілої війни — Кірієнко, незаможний селянин з Межигіря, близько Київа.

Ці мої приятелі не рвали звязків із моєю родиною і до них звертався я, коли треба було сіна для гайдамацьких коней та для коней з полку, які полк купував переважно із тих коней, що їх село забрало від панів. Все одно вже ясно було, що ці коні певно відберуть німці, які вели про цих же коней покищо розвідку.

З возами сіна, і з ремонтними кіньми приходили до помешкання Юнацької школи ці знайомі пригородні селяни, та ділилися з нами як зі своїми, думками і враженнями.

„Навіщо оті німці, пане полковнику“, — обурювався голосніше від усіх та більш отверто від усіх, як цілком „свій“ Кірієнко. — „Ми вже на селі почали орґанізуватись, щоби тих москалів уговкати та свій лад селянський, український дати. Вже із другими селянами змовлятися стали та от маєш німці. Офіцерня знову сили набірає, та ще у війську Центральної Ради, мабуть правда, що там сама буржуазія сидить... Навіщо? Навіщо революцію робили, щоби знову панів та „Ґаспод афіцеров та ісправніков“ мати. Цьогож не буде!“

В тоні Кірієнка говорили й інші селянські ґрупи, висловлюючись більше чи менше щиро, більше чи менше радикально, в залежности до їхнього індівідуального успосіблення. Чим незаможніша була ґрупа, тим більше було в неї невдоволення з приходу німців, тим більше побоювання змін політично-економічних.

Ще більше чим зі мною розбалакували та шушукалися селяни з Андрієнком, який потім ділився своїми враженнями зі мною вияснюючи, що селяни дезорієнтуються та починають виступати проти української самостійности, якщо вона звязана з німецьким пануванням, висловлюючи при тому свій жаль, що не піддержали Центральної Ради, бо мабуть тоді такого не булоб.

В українських інтеліґентських клюбах, як у клюбі „Родина“ та в інших осередках, не було якоїсь думки про дальше майбутнє і годі було розібратися що робити, головно тому, що очивидячки, мені, як кадровому старшині не вірили, бо все якось оминали простих відповідей, до того і мовою я тоді володів дуже таки препогано, а це теж впливало доволі неґативно.

Андрієнко, якого я посилав на розвідку, теж не міг принести нічого ясного, він розводив руками зі словами — „певно що це так треба — так неминуче“. Ходили ми навіть у якусь кавказьку їдальню на Фундукліївській вулиці — осідок лівих течій Центральної Ради, але й там годі було про щось дізнатися, бо крім невдоволення тією реакцією, що мала наступити, нічого виразного; може знову таки перед нами скривали.

Найбільш рішучі настрої проти сучасної політики були у слобожанців, зокрема в „червоному куріню“, вони казали, що С. Петлюра зрікається командування.

Щоби дізнатись правди, пішов я одного дня до С. Петлюри, який жив тоді в якомусь готелі, назви не памятаю, здається чи не „Прага“.

Побачив Симона Василевича, але від прямої відповіді на моє пряме запитання: чому він зрікається командування, він ухилився, сказавши, що мовляв, він хорий, перетомився, почуває себе не на свойому місци і т. д. Коли ж я спитав, що мені з гайдамаками робити, спитав таки, хоч і відчував, що це трохи й по дитячому, але досада брала, то звичайно дістав відповідь: „А щож ви хочете, — виж військовий, треба значиться воювати, а я цивільний то мені вже годі“...

Пішов я тоді до полковника Слівінського за порадою, бо він числився начальником ґен. штабу. Той каже, що Петлюра зрікся тому, що розводить політику та амбіцію, а нам військовим з обовязку та державного почуття таке робити годі.

Побачив я і військового секретаря Жуківського. Він таки соціяліст і мені більше подобався від інших. Жуківський почав мене формально іспитувати, по

соціяльним і національним питанням. Розпитував докладнісенько, якими кадрами я розпоряджаю, про їх настрої і т. д. Після цього всього, сказав мені, що я мушу залишитись у армії та далі вести полк у лівому напрямі, бо на його думку німці ледви чи можуть ризкнути провадити якісь соціяльні реформи, що їм ходить лише про економічні вигоди, що ми мусимо цими економічними вигодами росплатитися за збройну допомогу та можливість так-сяк усталити владу та порядок. Головне, що просив мене п. Жуківський, то вдержувати з ним безпосередній звязок навіть, коли я піду з Київа — інформувати його та у нього інформуватися, щоби не помилитися.

Отже і всі мої тодішні інформації; — тільки не знали ми нічого про настрої робітництва та великої буржуазії. До кругів останньої вступ українському старшині навіть і полковникові був неможливий, а робітництво потонуло ніби в мраковинню, спокійне — зосереджене, хоча невеличка його українська частина навіть привітно ставилась до українського війська, але вистерігалася всіляких політичних балачок вперто та рішучо. Видно щось впорядковано готують — а що?..

Отже, в решті решт, для нас тоді виявилася така ніби то ситуація: російські інтеліґентські круги різко до українців ворожі, хоч частина виправдує прихід німців, міщанство, жидівське, українське та російське — байдуже, навіть вдоволене. Селяни не проти Центральної Ради і за Україною, тільки бояться соціяльних утисків і правих реформ з боку німців, ліві ж чинники Центральної Ради запевняють, що таких реформ не буде; робітництво мовчить, але українська частина його нам не ворожа.

У цій ситуації треба було рішатись: відійти від праці, від акцій, але як? Залишитись у Київі чи на Україні та рано чи пізно підпасти наказові про мобілізацію, бо всі ми мобілізаційного віку. Втікати, а куди? На російський червоний бік? А чи там є українська влада?.. До далекого Корнілова?.. Не по шляху з ним і соціяльно і національно. На Кубань? А чи є ще та самостійна українська Кубань?

До того ще питання: чи ж маємо ми право руйнувати ту військову силу, яка мабуть що зможе так сяк бути опорою тим лівим ґрупам, які не хочуть правих реформ і будуть їм протиділати?

У Запоріжців тимчасом сталися зміни. Демісіонував ґенерал Пресовський та полковник Балецький. Перший мені зясував свою димісію тим, що тепер кожний кадровий російський старшина мусить це зробити та як того я не розумію, тим для мене гірше і т. д., а Балецький сказав, що він ще роздивиться і або поїде до поляків, або буде працювати в українському генштабі у Слівінського.

На місце ґенерала Пресовського прийшов полковник російської служби Натіїв — грузин по походженню, гарний артелерист і добрий військовий фахівець.

При побаченні він переказав мені, що мене виставляє військовий міністр Жуківський начальником запоріжського штабу, але що він, Натіїв думає, що це для мене пониження, бо посада команданта кінного полку вища, а разом із тим він буде просити, щоби я дістав посаду інспектора кінноти цілого Запоріжського Загону, який має далі розвинутися спершу в корпус, а потім навіть в ґрупу.

Не дивлячись на це, з огляду на розмову з п. Жуківським, дав я свою згоду на посаду началь-

ника штабу Запоріжців. Але ґенерал Натіїв сказав мені, що я маю лишитися командантом кінного полку і до зміни повинен продовжувати його формування, а обовязки начальника штабу сповнюватиме сотник Вербицький, який буде до цього дня старшим адютантом. Це був молодий старшина, що скінчив прискорені курси ґенштабу у воєнний час і був приділений до штабу, здається зі складу Дорошенківського полку.

Підчас моїх побачень з тим старшиною зробив він на мене дуже гарне враження, так своїм тактом і працьовитістю, як і щиро українським переконанням, тільки соціяльне його обличя було для мене якесь неясне.

Щоби перейти далі до змалювання життя та настроїв тільки військових частин, в часі недовгого їх перебування в Київі, не буду додержуватись хронольоґічного порядку та передам свої враження від наради військових начальників, що відбулася в бувшому кабінеті начальника штабу київської військової округи, вже майже перед самим виступом Запоріжців в дальший похід на схід. В менті цієї наради багато з тих непорозумінь, що були підчас формування полагоджено; всі вільні місця та посади майже настало пообсаджувано і тому метою наради було лишень підбадьорення командантів, а через них і їх частин — установлення знайомства поміж ними та обміна думок.

У великому кабінеті, коли я туди приїхав, був уже сотник Вербицький зі своїми паперами, постійними його „сопутниками“ і полк. Козьма, інжінір Запоріжців — кадровий старшина, трохи різкий у розмовах, постійно іронізуючий своїм храпливим басом,

з постійною посмішкою на негарному та розумному обличі, отаман Олекса Шаповал командант Богданівців з типово південними рисами свойого виразно українського обличя, чорний, смаглявий, балакаючий помалу не поспішаючи, нібито підшукуючи вислову та виразів, зрідка при розмові не то лагідно не то нервово усміхаючись, та ґенерал Остафіїв, типовий українець, хоч малюй з нього. Цей останній займав тоді здається посаду у міністерстві війни по інжінерному заосмотренню чи що. Це дуже ориґінальна людина, настільки, що про нього варто сказати дещо більше, зокрема тому, що в цій та в останній частині моїх спогадів доведеться ще до нього повернути, бо довелося таки чимало з ним співпрацювати.

Ґенерал Остафіїв — хоч і був російської служби, але підчас неї числився українофілом і мазепинцем. Він не то, що багато інших із нас, уроженців України на російській службі, які весь час називали себе то „южанами“ то „русскими ґасконцями“ то „малоросами“, які лише кохалися в українській пісні, їжі, звичаях та одягах, — але він був справжнім провідником українського культурництва і де ж уявіть собі — в російській воєнній Школі Юнаків у Чугуєві, де був професором і змінним старшиною. Він не тільки балакав поза службою по українськи, не тільки ходив у себе дома одягнений по українськи, не тільки гуртував коло себе земляків, не тільки був провідником українського хору, але й ризкував на прилюдні виступи та влаштовував у часи першої революції 1905 року, користаючи з паніки кермуючих кругів, Шевченківське свято в стінах Юнацької Школи, на якому сиділа уся влада, слухаючи співів, деклямацій, та рефератів. Такі парадокси були можливі тільки в цар-

ській Росії, де заборонена була назва „український“, а був „Український гусарський полк“, а у Варшаві не можна було ані грати, ні співати „Єще Польска нє зґінела“ хоча ця пісня була полковим маршем ґвардійського уланського полку „Його Величности“, у тій же Варшаві...

Сам мало ініціятивний, ґенерал Остафіїв легко засвоював чужу ініціятиву і виконував рішучо, та ще заохочував постійно других словами: „Тільки робіть, робіть діти, а все буде гаразд“. Де він тепер цей молодий душею дідусь із сивим вусом? Я загубив його сліди, побачив його в останнє в 1919 р. коло Проскурова, коли він з мішком на плечах та крісом на рамені вів на пробій гурт старшин військової Технічної Школи, яку він щойно сформував, через „Пашківську Республику“ до Любара в слід за відходячою туди українською армією. Незабаром прийшов командант Дорошенківців, Загродський, високий та масивний старшина, з голеним обличям, а з ним ще якісь два з того ж полку, — прийшов полковник Болбочан, командант Республиканців, людина поважного вигляду, зі спокійною трохи млявою манерою виговору, вдягнутий як завжди чистенько, з чепурно підстриженим волоссям на голові і вусами та бородою аля цар Микола II. Нарешті прийшов Натіїв з полковником Слівінським, тодішнім начальником ґенштабу. Натіїв, досить типовий грузин з різько кавказьким акцентом в російській мові, по українськи тоді він майже не балакав, хоч і намагався, а Слівінський рухливий, стрункий, невисокий старшина зі швидкою вимовою катеґоричними висловами, енерґійними жестами.

Зібралися майже усі; не памятаю лишень, хто був

від Слобожанців, здається сотник Удовиченко, якого кремезну, широку постать так багато людей знало, що годі її тут змальовувати.

Коли вже всі зійшлися і позасідали, відчинилися двері і увійшло двох в одязі Січових Стрільців. Цей, що увійшов перший, витягнувся як на муштрі, вклонився коротким військовим поклоном та різко сказав: „Кланяюсь! Я Коновалець, командант Січових Стрільців, маю шану явитися!!“

Тутки у перше довелося мені побачити команданта С. Стр. і тоді він зробив на мене враження таке, яке завжди справляли старшини німецької школи, тобто трохи перебільшена військова виправка.

Нараду відкрив здається Слівінський і далі він її провадив чи то Остафіїв. Нарада, як військова нарада, тобто звіти командантів про матеріяльний та моральний стан частин, їх бажання, потім інформаційна промова начальства, дуже невеличкі дебати і кінець кінцем наказ.

Усі промови командантів крім команданта С. Стрільців майже однакові: заосмотрення ще не впорядковане, людей не дуже богато, до повного складу далеко, але настрої добрі — бажано би ще дати час на формування та налагодження служби; Січові Стрільці, по словах їх команданта, в цілковитім поготівлі і всього мають досить.

Від головної команди виступив перший ґенерал Остафіїв, який доказував, що того, що ми маємо, то досить, бо навіть і три літаки є та, що сила війська нашого не в його кількости, але в завзятті і тільки праці треба. Далі Слівінський зясував, що наш виступ і участь у дальшому поході та боях конче потрібні, головно з політичних причин і тому скоро

буде наказ вирушити, який мусить бути виконаний.

Наприкінці наради завітав до нас і Жуківський, який вказав на необхідність дисципліни у війську, а головно на необхідність демократизації цілого складу Запорожців, до яких, по його відомостям, увійшло таки чимало соціяльно неозначеного, а то й контрреволюційного елементу, який треба, або виключити, або взяти в руки, але все це повинноcя робити вже підчас походу, бо час не жде і ми мусимо відвоювати Україну, тільки при допомозі німців, але не німецькими руками.

Цим кінчилася наша нарада, в якій зразу виявився поділ у поглядах щодо поготівля у команді Запорожців та С. Стрільців, а також побоювання уряду за соціяльний склад війська. Чи ці побоювання мали оправдання, побачимо далі.

За весь час нашого перебування у Київі в цей період перерви в бойових акціях, який трівав майже тиждень, не можна було помітити назовні порядкування німців. У них війська якось не було видко на вулицях Київа і тільки час до часу переходили під барабан та з трубами їхні невеличкі відділи у півсотню, або сотню, з двома скорострілами. Досить часто таки проїздив я зі своїх касарень у Кадетському Гаю до Липок у ґенеральний штаб, у Секретаріят та по ріжних особах і підчас цих переїздів став я уважнійше приглядатися до цих німецьких невеличких відділів. Якеж було моє здивовання, коли я спостеріг, що увесь час ходять по ріжних вулицях Київа тільки два відділи, один у півсотні, а другий у сотню, обидва з двома скорострілами. В одному з них попереду їхав старшина на сірому коні, а в другій чвірні кидався у вічи рудий вояк і в другому рябий, а в скоростріль-

ній колісниці були два таки дуже типові коні, один висловухий, другий вкудовжений — соловий. Щоби перевірити мої спостереження, поїхав я за одним відділом, що йшов зі мною по шляху. Дійсно цей відділ зайшов на подвіря, перестояв декілька хвилин, вояки викурили цигарки і відділ знову рушив, але звернув майже у протилежний бік. Чому ж це так? А зрозуміло! Німці мають замало війська у Київі і тим способом роблять на громадян враження значної сили, бо ходять ріжними вулицями, щоби їх всюди бачили.

На цей же час припала зустріч Гордієнківців з кватирієрами Синьожупанців та Сірожупанців.

Про формування цих двох дивізій першої в Німеччині, а другої в Австро-Угорщині ходили чутки межи Гордієнківцями ще перед прибуттям до Київа.

Це формування було вже на фронті світової війни темою для обговорення, чи така акція є добра чи ні; чи зручно є формувати війська для Республиканської України за допомогою монархістичних держав. Треба зазначити, що ці формування в уяві Гордієнківців були чимось відємним в оцінці діяльности Центральної Ради, бо, мовляв, ці війська не пережили революції та відсталі від її поступу. Звичайно, тепер, коли ми вже знаємо, що подув революції пройшов тоді в 1917 році не лише за дроти німецько-австрійських таборів для полонених, а і в ці військові формації бувшої російської армії, які були на французькому фронті, то таке побоювання здається дивним, але тоді воно нас дуже непокоїло.

Отже коли одного дня в помешканнях, в яких були розташовані Гордієнківці, зявилися стрункі воякі постаті в гарно пошитих синіх та сірих жупанах,

у сірих смушкових шапках з кольоровими верхами, то наші їх обступили зі всіх боків, та стали розбалакувати та розпитувати. Хоч і як не довгі були ці розмови, але ясною стала зараз ця ріжниця в успосіблені „Синіх“ й „Сірих“. Сині козаки горяче балакали про ріжні політичні справи, казали нам, що в них молодший командний склад призначений із тих старшин, які мають цілковите довіря козацтва, що настрої в їх частинах досить революційні, що Центральна Рада та її неповні соціяльні реформи є для „Синіх“ мінімум і т. д.

Той єдиний „синій“ старшина, з яким мені довелося балакати, був досить таки „червоний“ по своїх поглядах, тримався по товариському зі своїми козаками, та нарікав на надто реакційні настрої вищої команди. Шкода, що не памятаю з якого полку „Синіх“ були кватирієри, здається, чи не з 3-го. Сірі більше нагадували „муштрованого“ вояка передреволюційних часів. Дивно, але навязувалась анальоґія між козаком Сірої Дивізії та стрільцем з Січового Стрілецтва. Таже сама мертвяча австрійська муштра, якась забитість і безкритичність. Знову скажу, що бачили ми лише гурток людей зі складу цих двох дивізій, але все ж таки були нам близчі „Сині“ своєю більше свідомою, більше демократичною дисципліною*).

Ці відвідини і ці балачки знову викликали між Гордієнківцями всякі розмови та обговорювання. Дарма, що й самі Гордієнківці, як далі ми побачимо, були

---

*) Це особисті погляди автора. Бо редакція уважає — знаючи аж надто добре з досвіду, що тільки здисципліноване та вишколене військо і таке національно свідоме, яким були якраз в своїх початках Січові Стрільці, могло врятувати Україну від повної анархії.

вже не ті виразно ліві революційні боєвики, бо побачення з „Синіми“ та „Сірими“ було вже після доповнення полку, та все ж висновки цих розмов були майже такі як і раніше, а саме: погано, що довелося формувати частини за допомогою монархістичних держав, але що ж робити коли, ані демократична, ані соціялістична Росія не дозволила на українські військові формування і доводилося нам формуватись самочинно, а в той час таже революційна Росія дозволила формуватись польському корпусові Довбур-Мусніцького, хоча в нього старшинський та вояцький склад був далеко недемократичний.

У всякім разі ті настрої „Синіх“, які спостерігли ми підчас наших розмов з ними, давали надію, що і вони стануть опорою лівих ґруп Центральної Ради.

Поки відбулися ці події поза межами полку, полк почав своє поповнення та доформування.

III

Формування українських частин у Київі.

Ще на параді з нагоди вступу українських військ до Київа, разом із наказом перейти до Гарматньої Школи та почати формування, Натіїв переказав мені, що як штаб дивізії так і кожний із полків мають проголосити заклик про вступ до частин добровольців (охочекомонних) та, що всі кінні частини, де б вони і при яких інших військових українських формаціях не були, мають увійти в склад Гордієнківського полку, а також що всі кінні добровольці, які тільки зголосяться до штабу дивізії, будуть спрямовані до Гордієнківського полку. Ґенерал Натіїв повідомив мене, що з огляду на цілковитий моральний

розклад народніх мас вирішено перейти на добровільництво, як головну засаду комплєктування збройних сил. Дуже не подобався мені такий прінціп. Бо цей прінціп, на мою думку, є морально-розкладовий для армії, а тому вирішив я наскільки можливо зменшити шкідливість цього добровільництва тим, щоб по можности притягти до полку людей не публікаціями і не афішами на вулицях Київа, бо це дало б мені мішанину з мійської здеклясованої інтеліґенції та мійського шумовиння, але звернутися висилкою гайдамаків до околишних сіл із прямим закликом до селянства. Штаб дивізії все одно оголосить добровільний набір і я все одно дістану трохи й небажаного елєменту з міста.

На другий день після наради, стягнувши всі ті стежі, які були вислані понад Дніпро і по Київі, та залишивши лишень ті, що були на головних напрямках, якими стреміли німці перейти Дніпро, вирушили ми до помешкань Гарматньої Школи.

Нерадо зустріли ми нове помешкання. Касарні на Діловій, в яких ми досі були, стояли порожні, а в Гарматній Школі була ціла її адміністрація на чолі з якимсь ґенерал-майором російської служби, і просто треба було дивуватись, як вони там усиділи до цієї пори.

Звичайно я зявився у пана начальника школи передавши йому наказ української влади про передачу нам помешкань, але зустрів рішучу відмову. Він тоном старшого, звичайно рахуючись по російській службі, та природно російською мовою, заявив мені, що вже досить було тих „українських“ чи большевицьких частин в школі, що вони й так вже досить нашкодили та що він як начальник школи і як цей,

що відповідає за майно, Гордієнківців не впустить і звернеться, якщо треба, за допомогою проти „реквізування школи українською владою“ до німців.

Та побачивши, що я рішуче стою при свойому, і побачивши стрункі ряди невеличкого гуртка Гордієнківців, які підходили зі співами, він збився з тону та почав переконувати мене, що стояти мені в школі просто неможливо, бо попередники наші Сердюки гарматчики та „большевицька“ — себто російська „кіннота“ покидали тут усіх своїх шолудивих коней, так що ані стайні ані уїздня, не надаються до вжитку.

Довелося на перших кроках дійсно поставити коней на припонах, а протягом дня дезінфекціонувати уїздню та одну зі стаєн, і там влаштувати коней, що правда теж на польових припонах, бо усе внутрішне влаштування стаєн було зіпсуте.

Щодо козаків та старшин, то я твердо вирішив і надалі додержуватись тих суто, може і надто демократичних традицій, які якось самі собою утворилися в полку, тобто не давати старшині окремих помешкань та будьяких пільг в укладі життя. От чому невеличкі кадри полку розмістилися в двох „батерійних помешканях“ школи, з яких кожне було розчислине на 200 людей. В цих помешканнях сподівався я докінчити формування полку, бо не гадав, щоби пощастило зібрати більше чим 400 козаків. В одному помешканню стояв штаб полку разом 6 люда та половина муштровиків, а в другому скорострільці та друга половина. Немуштрові примістилися в долішньому поверсі біля кухонь та почали приготовлювати їду так для цього складу полку, який був, як і для того, що ще мав бути. Єдиний хто дістав пільгу та окреме помешкання, то наш „лікар“

Павлуша (Полина Думчова) та його помішник, бо ж вони були жінки.

Завітало до нас сердите начальство школи, походило коло гайдамаків, подивилося як вони заходяться коло коней, коло кульбак, коло зброї, подивилося як докладно перечищують хлопці скоростріли, як чистять коней, вози та й самих себе і раптом змінило до нас відношення запропонувавши видати покривала козацтву, коням вівса і навіть ординувати куховара в поміч. Очевидячки поділала на фахового вояка справність гайдамацька та старання про коней. А в вечері запрошено мене на чай до »Його Превосходительства« і на словесну розвідку: „чого це я пішов в українці".

Ми влаштувалися — вислали гайдамацькі розїзди із закликом до селян, та почали дожидати поповнень, але село радо привозило овес, сіно, радо балакало з нами, але йти до війська не дуже то поспішало.

В перші два-три дні зявився лишень невеличкий гурт бувших гусарів „Київського гусарського полку" на своїх муштрових конях та зі своїм старшиною „ротмістром" (сотником) Нестроєвим на чолі, а негайно же за ним підійшов другий гурт теж гусарів „Гродненського ґвардійського полку" і теж зі своїм старшиною того ж полку поручником Гарасименком. Всі ці бувші гусари були з селян поблизьких сел, а ті старшини, що з ними прийшли, переховувались на цих селах у мент заняття Київа військами Муравйова.

Цікаве з психольоґічного погляду утворення цих гуртків. Наші гайдамаки звернулися до сільських сходів із закликом, на який згодилося йти до полку декілька селян з бувших гусарів, але запитали, чи вони можуть привести інших відомих їм,

товаришів і відомих старшин, отже й привели. Таким чином тут ділав подвійний звязок із минулої служби в російськім полку — та територіяльно земляцький. Природно треба було цей звязок як найкраще використати, тому я і призначив ці обидва гуртки до першої сотні — а сотника (еквівалєнт „ротмістра") Нестроїва — командантом сотні. В цю сотню дав я за бунчужного свого, ще від початку істновання полку, кадрового гайдамаку та ще з ним трьох інших, і в сотні сталося оригінальне відношення сил: сотник Нестроїв — з поміщиків Полтавщини — вихованець Миколаївського корпусу, отже ні в якому разі не соціяліст — і лише трохи демократ, але, попавши в середовище „свого" козацтва, яке зразу же попало під соціяльний вплив споріднених із цим козацтвом кадрових гайдамаків, він просто на очах став „лівіти", раніше „термінольоґічно", а потім і „психічно". Трохи згодом він зустрівся зі своїм братом, що теж був вступив до нашого полку, але цей не міг витримати ані „соціялізму" брата", ні „большевизму" полку та пішов геть.

Що правда, сотник Нестроїв на перших своїх кроках у полку запропонував був поповнити кінський склад полку шляхом „відібрання пограбованих у поміщиків коней", але не зустрівши від мене одобрення, а від козацтва співчуття, швидко уговкався.

Як би то не було, але міцний кадр в 30 шабель, гарних рубак ще зі світової війни та селян, дістала 1 сотня.

У другу сотню зібрав я всіх старих ще з фронту Гайдамаків, які залишилися в полку, чи то повернулися знову до полку на наш заклик, так що створився осередок в 45 шабель, надійних під уся-

кими поглядами — і соціяльним і національним хлопців, на чолі з сотником Андрієвським, якого хоч оминула куля, бо він дуже на неї наражувався, але не оминув плямистий тиф, від якого він й загинув у 1919 році, будучи весь час на чолі своєї 2-ої сотні Гордієнківців.

Відділ скорострільців переведено увесь на озброєння „Кольтами" в тороках, як скорострілами більш зручнішими для кінноти. Цей відділ теж складався зі самих майже фронтових Гордієнківців і я старався приділити до нього на поповнення найсвідоміший національно та соціяльно елемент, бо ж ця сила була головною опорою в бою і, — нема де правди діти, головною опорою... на кожний випадок.

Старшини в полку майже нічим не відріжнялися, ані в озброєнні, ані в одязі. Тільки угли з тасьмами на рукавах відзначали тих, що повнили обовязки сотенного, четового і т. д. 3. сотня і 4., в перших днях були тільки проєктовані, в команді звязку було всього 6: три телефоністи й три телеґрафісти.

На другий день по нашому влаштуванні на помешканню, повідомили нас телефоном зі штабу дивізії, що на поповнення полку призначено партизанські відділи полковника Полозова та Полтавський партизанський відділ під орудою сотника Уральських військ Епова.

Про перший з цих відділів згадував я ще в першій частині своїх спогадів. Це було збіговисько російської офіцерні — свавільне, слабо карне і з таким препоганим соціяльним успосібленням, що я просив ґенерала Натіїва, щоби минула мене чаша сія. Та коли наказ про цей приділ до мене „Київських партизанів" повторено, я приїхав інкоґніто до їх

розташування у „Тираспільських Касарнях“. Що це було — тяжко передати. Коні погано чищені, вартові коло них грають у карти. Більша частина „партизанів“ у місті по приватних мешканнях та готелях. Стан коней, які я перечислив, цілком не відповідав станові людей, яких список, та ще з обовязковим означенням ранґ і старшинства, був у штабі Натіїва.

Біда! Але на щастя „Київські партизани“ так хотіли бути під моєю командою, як я хотів їх мати в себе.

Тому вони якось виминули приділення до мене і залишилися надалі для формування в Київі та склали кадри „гетьманського“ перевороту. До речі назва „Київські партизани“ цілком не відповідала своїм змістом властивости цього відділу. Він же і сформувався в запіллю, мовляв, з українських військ у Житомирі та ніколи не був у запіллю ворога, якщо не числити пізнішої чинности цього відділу проти Центральної Ради, як „партизанів“...

Щодо „Полтавських партизанів“, то тут справа вийшла трохи інакше. Вони сформувалися самостійно на Полтавщині з полтавців і тоді, коли вже всі українські частини відступили аж за Гребінку. Весь час і самостійно чинили в глибокому запіллю російських військ і щойно потім приєдналися до головної маси українських військ.

На другий день після того, як мене повідомлено про приділ „Полтавських партизанів“ до нашого розташування, приїхали кватирієри від них, які, очевидячки, мали ще до того і розвідочну функцію, значиться подивитись, що ми за одні, подібно як це я їздив до „Київських партизанів“.

Дивно як швидко починає ділати певна засада,

на якій формуються війська. Висунено прінціп добровільництва та вільного найму вояцтва і воно негайно перетворюється в зарібників у ґрупи, „артілі“ „ляндскнехтів“, які вишукують собі кращого „капітана“, кращих умов — не несення військового обовязку перед нацією, а вибачте, праці — не кращого заробітку, бо цей останній мотив ще не був тоді актуальний в наших нових формаціях, тому, що всеж таки люди йшли до них із певного почуття необхідности йти на боротьбу за певну, хоч і для кожного інакше усвідомлену ідею. Також і питань грошевого, чи матеріяльного забезпечення, не ставили вони в першу чергу, а лише питання, певности відносно команданта (персональний прінціп), та співзвучности ідеольоґічної (соціяльно - національний прінціп) тієї частини, куди йшли щоб ризкувати своїм життям.

Щоб не було закидів у тенденційности такого освітлення, зокрема з боку читачів галичан, треба пояснити, що Наддніпрянщина тоді була далеко не моноліт; що заверюха революції лише зворушила все, — але не соціяльна, ані національна свідомість, які не були великі; що не було тоді авторітетного проводу і не було тих суґґестій, якими держалося Українське Січове Стрілецтво в часи війни, та що вся майже інтеліґенція, за малим винятком, була дезорієнтована навалою грізних і катастрофальних подій.

Отже від „Полтавських партизанів“ приїхали їх бунчужний та двох „козаків“.

Бунчужний теж Гарасименко, але Андрій, з Полтавщини, типовий запоріжський козак, як їх інколи малювали на старовинних малюнках — з витягнутим смаглявим обличям, грізно насупившими бровами над трохи дико поблискуючими очима. Стрункий, мов

викутий з бронзи. Вузький в пасі, широкий в плечах; чорні тонкі, а довгі вуса до долу, голена голова і, — чого я не надіявся, — оселедець як у козака Мамая. Він був зі селян, підстаршина, якогось з російських кінних полків ґвардії. Я спинився так довго над змалюванням цього бунчужного, бо він відіграв таки чималу ролю в життю полку, зокрема в його відносинах до „Полтавських партизанів", бо він був одним із самоуків, що їх висунула революція, а не відіграв такої ролі, скажемо, як її відіграв відомий Буденний, мабуть тому, що не сприяли йому обставини. Цей бунчужний 3-ої сотні Гордієнківців героїчно згинув, вже як командант тієї сотні в 1919 році, коли він з трьома своїми козаками, окружений в околицях Вапнярки Денікінською кіннотою, засів у хуторі, де боронився кілька годин і був рознесений на ворожих шаблях, відкинувши всі пропозиції здатись.

„Козаки", що з ним приїхали, були колишні старшини російської армії обидва воєнного часу, один від кінноти, другий від піхоти.

Бунчужний балакав чудесною полтавського вимовою, „козаки" страшенною мішаниною намагалися балакати по українськи.

Кватирієри оглянувши умови їх майбутнього розташування, пішли між Гордієнківців побалакати. Щось з годину відбувалася ця розмова, причому найбільше балакав бунчужний, який все держався одинцем і все якось на самоті балакав з Гордієнківцями.

Коли кватирієри відїхали, поінформували мене Гордієнківці, що ці „Полтавські партизани" ще так сяк можливі, що хоч там головно старшини, але як згадував бунчужний, то вони гарно ставляться до

української визвольної боротьби, над селянином не знущаються, а до того хлопці бойові. Тільки погано, що команда не надійна з погляду національного і хто зна чи теж не контрреволюційна.

На другий день після цих відвідин кватирієрів повідомили мене зі штабу, що „Полтавські партизани“ не погоджуються приєднатись до полку, про що заявив рішуче сотник Епов, а ще за один день почули ми відгомін української пісні, що наближалась до наших касарень та побачили крізь вікна підїзжаючий відділ в 30-40 кінних на добрих конях однаково вдягнутих і узброєних. Всі були в сірих смушкових шапках з жовтими шликами та срібними дармовисами. Останнім у цьому відділі гарцював на чудесному коні знайомий нам Гарасименко — бунчужний, а за ним їхало два вози теж з гарними кіньми та вкритих покривалами. Взагалі підходила до полку гарна військова частина, а були це „Полтавські партизани“. За хвилю до нашого помешкання увійшов молодий, стрункий хлопець років 25 — гарненький бльондин і зголосився в мене, як помішник команданта партизанів та доповів, що партизани являються в склад полку на приказ української влади. Він намагався балакати по українськи, але йому якось не йшло. Це був „штабротмістр“ (ранґа низча сотника) російської служби барон Штакельберґ.

Вже саме призвище та титул барона зраджували його походження і дійсно, як я потім довідався вже від німців, барон Штакельберґ був дуже старовинного роду, який походив з ливонських рицарів і дивними кутермельцями історії опинився в Лубнах, де від їх баронства залишився цьому останньому представникові роду лише титул та маленький домик зі садком

у Лубнах, де жила мати та дві сестри цього помішника команданта „Полтавських партизанів". Звичайно, на шлях служби в українській збройній силі привів його випадок і цей Гарасименко — бунчужний. Лікуючись від ран, був він в момент революції дома і коли кадрові старшини, а він був із кадетського корпусу та військової школи, „самоопреділялись" у громовиці та хуртовині революції, він кинувся формувати територіяльний загін, який його і потягнув до українців. Добрий вояка, але цілковито, ані соціяльно, ані національно не означений; зрештою потім опинився у свиті біля гетьмана та здається, загинув від української таки кулі в час повстання 14 грудня 1918 року у Київі.

Сотник Епов за весь час перебування Гордієнківців у Гарматній Школі так і не зявився, очевидно настрої полку були не по його думці. Як побачимо далі, це був типовий „общерос", себто „єдинонеділимець" і до того ще рішучий соціяльний ворог большевиків, який був готовий йти з ким хочеш і куди захочеш, аби проти комуністів. Ясно, що він у нас довго не витримав і вже в Лубнах пересварився зі своїми партизанами та зник, і як я довідався вже на еміґрації, зі споминів ґенерала Гайди, опинився якимсь то способом аж у Колчаківській армії на досить значних там посадах.

Новоприбувші розташувалися в призначеному їм помешканню і залунала так вже позабута для Гордієнківців російська мова та лайка, бо дехто з партизанів цілком не володів українською мовою, а більшість намагалася балакати страшенною мішаниною.

Це викликало зразу низку непорозумінь, бо

Гордієнківці навмисно не розуміли звернень до них по російськи.

Вечером того ж дня чув я, як барон Штакельберґ вичитував своїм підлеглим про необхідність вчитись української мови та наказував бунчужному впорядкувати школу мови. А на другий ранок Гордієнківці трохи вже і погодились з новими товаришами полку побачивши, як старанно вони ходять коло коней, як вчились орудувати шаблею і т. д.

Тому що відділ партизанів був доволі міцно зжитий зі собою та в кадрі свойому мав таких впливових людей, які духові полку відповідали, уважав я можливим залишити „партизанів" в цілости як 3 сотню полку.

Таким чином створилися кадри чотирьох складових частин полку, значиться, 3 сотень і відділу скорострілів. Вони були настільки неподібні одна до одної, що тяжко було собі уявити, як вони можуть злятися в одну цілість.

Я так довго спинився над цим порядком формування Гордієнківців не тому, що спомини про свою рідну частину мусять бути дорогі кожному воякові, а тому, що тим приблизно зясовується порядок формування тодішних частин взагалі. І я думаю, що він подібний майже у всіх частинах, бо всюди вступали тоді ріжноманітні елементи з ріжними гаслами і почуваннями, підшукуючи собі менш більш відповідне середовище. Кажу це тому, що крім тих кінних охотників, що вступили до Гордієнківського полку, являлося у нас ще чимало інших, які познайомившись із нашими настроями, зникали і опинювались, чи то в Дорошенківцях, чи то частіше в Республиканцях, не скажу, що в Богданівцях, чи Січовиках, бо там

добір був трохи інакший, навіть складніший чим у нас, бо перші були шовіністично бойовими, а другі тяжким для революційно успосіблених елементів осередком. Надто яркий шовінізм відштуркував тоді поступові елементи, а незрозуміла суха-дисципліна австрійського зразку просто лякала.

Як би то не було, але це явище — певного підбору, спричинилося не лише до дуже ріжних психічних та соціяльних властивостей частин, але й стало підвалиною та перводжерелом початків „отаманії", що так буйно розцвіла пізніше. Команданти, утворюючи певні психози в своїх частинах, мимоволі самі їм підпадали, призвичаювалися, числилися тільки зі своїми частинами, а звідси вже не дуже далеко до свавілля, бунтарства, некарности, навіть самодурства, тих властивостей „отаманії".

Яка ріжна психіка утворювалась у командного складу та людей під впливом нових факторів, нового середовища, може яскраво вказати приклад спроби призначення до полків „реґулярних" командантів, яких задумували провести певні чинники, чи то з військового Секретаріяту, чи то зі штабу Натіїва.

Смішно звучить під пером кадрового полковника ґенштабу з 12 річним передвоєнним і 15 річним передреволюційним стажем, назва „реґулярний командант" у порівнанні до інших, які може були і з меншим стажем і напевно з меншою військовою фаховою освітою, але більшість кадрових не пройшла „революціонізовання" цього „революційного зіпсуття мозків" по барвистому виразі команданта III. Сибірського Корпусу, а тому думала цілком іншими катеґоріями чим ті, які „дерзнули" на „неофіцерське поведення", робили всьо самостійно впоперек наказам команди

і були слухняні тільки наказам своєї ідеї, значиться тих, які ризкнули творити нове право — нову дисціпліну.

Одного дня в той період, коли мене хотів секретар Жуківський бачити на посаді начальника штабу дивізії, явився в мене якийсь моїх років старшина, бувший командант одного з кінних російських полків, з приказом від отамана Натіїва, приняти від мене Гордієнківський полк.

Повів я його показувати своє господарство. Оглянув коней, вози — все нічого. Увійшли ми в помешкання — нове начальство трохи покрутило носом з приводу того, що не можна відріжнити старшин від козаків, а козаків від старшин — що ніхто при нашому вході не кричав диким голосом „встать смірно“ та не підходив з вивченою фразою „о благополучії“, хоч вартові були негайно коло мене на випадок наказу.

Невдоволення трохи минуло, коли на мій приказ сотні озброїлись та виладнались так швидко, як не завжди бувало і в „реґулярних“ частинах. Але дальше ще більше непорозумінь. Запитали мене про булавну канцелярію та відділ писарів. Біда — забув, що вони перш всього. Ось не вдається! Що ж ми за полк, коли не має нічого такого полкового крім „ґросбухів“ грошевих та матеріяльних звітів, які негайно притягнув наш милий господар, старшина воєнного часу, Корніяш. У книжках записано все майно полку до шматка, всі гроші до сотика.

А крім того лише полеві книжки, в яких були всі розпорядження і накази полку, але ніяких друкарських машинок, шапіроґрафів і т. д.. Словом, усього того, що в час боїв буяло кудись далеко від частин, зявляючись тільки на нічліг і відбираючи останні

хвилинки спочинку команді полку, зокрема після бойової праці. Як же так, що це за полк без „табелі термінових і безтермінових донесень“ друкованих по числі сотень, приказів і т. д.. Та ми все ж таки якось проіснували без всяких оцих причандалів аж до травня, хоч на два місяці і розлучилися зі своєю господарською частиною, яка, як і всяка порядна господарська частина всякої порядної кінноти, відстала. Більше того на перегляді в травні — перегляді з наказу гетьмана Скоропадського, якому полк не присягнув і тому хотіли довести, що ми„ банда“, все знайдено в блискучому порядку.

Дальше було ще більше непорозумінь. Нове начальство спитало про „трубачей“ (орхестру), яких не було в полку і яких пляном формування не передбачено. Був лише полковий сурмач, що крім військових сиґналів нічого не знав. Здивовання...

Ще більше здивовання, просто жах, коли запитали про „штандарт“ (полковий прапор у російській кінноті). Нема! Був один, як виходили з Осиповшини, докладав стурбовано Корніяш, з портретом Шевченка, його ще в 24 Туркестанському, на Шевченківське Свято зробили, з ним і походом до Київа йшли, але матерія була дуже погана, посіклася і потріпалася, так що Корніяш, аби зберігти портрет, вирізав його і сховав, а матерія пішла на жовто-блакитні шнурки для новоприбувших...

Після цього новий командант сказав, що він раніше, чим приняти полк, мусить зголоситись у Натіїва та тільки ми його й бачили.

Дійсно, як приняти полк без прапору, коли російські правила казали, що коли знищено ввесь полк, а залишився прапор, то полк живий, а нема

прапору то нема полку. Тому обережні команданти перед боєм висилали „прапор“ кудись подалі взад аж до обозу другого порядку, а ми бідолашні не мали тоді такої розкоші, як обоз другого порядку.

Цікаво, що здається ні один із наших полків крім Богданівців, аж до 1920. року, до часів інтернування, не мав прапору, який відповідав би знамені „штандарта“.

Тут несвідомо робили своє атавізми, бо наші старі козацькі полки таких прапорів здається не мали, крім „жалованих чужими королями та царями“, а це „пожалування“ завжди неминуче сходилося з ментами занепаду війська.

Такий же випадок повторився і у Дорошенківців, де теж хотіли дати нового команданта, який також не зміг переняти полку.

Щоби остаточно змалювати усі перепетії формування, доведеться спинитись дещо над питанням матеріяльного заосмотрення. Здавалосьби, що в Києві в 1918 році це питання не могло би викликати непорозуміння. Київ був базою південно західного фронту, що числив щось понад міліон війська, отже його склади легко мусіли би забезпечити неповні десятки тисяч українського війська, але мимо того, що ці склади були дещо пограбовані, завідуючі ними, що залишилися, не поспішали реєструватись в української та німецької влади. Українська військова влада була лишень у стані формування. Німці взяли тільки під охорону що могли, як от Дарницькі склади, та із взятого під охорону нічого не хотіли давати до реєстрації майна, так що довелося після довгих даремних прохань по всяких інстанціях просто вислати розвідки по Києві та околиці, щоби до-

бути те, чого бракувало, головно шаблі, кінний наряд та вози.

Парадоксально, але правда. Розвідки донесли, що на Васильківській є великий склад сідел, але що завідуючий складом відмовився видати і що на Печерському наша й Дорошенківська розвідка виявила склад возів. Я вислав прохання і дістав дозвіл від самого Військового Секретаря.

Але видістати цей потрібний наряд було не так просто. Завідуючі вимагали посвідки від бувшого їх начальства, яке кудись зникло. Інакше, мовляв, не мають права видати. Вони ще й загрожували, що пожаліються німцям і т. д. Нарешті мій терпець увірвався і я вислав відділ з наказом силою взяти що потрібно і примусом залишити посвідку на те, що взялось. Лише так вдалося видістати наряд і в день нашого виступу хоч не все, але багато було вже в порядку.

Поруч з нашими збройними силами продовжували своє існування ті грузинські збройні орґанізації, яких ми застали в Київі. В складі цих грузинських збройних орґанізацій була і цілком самостійна вірменська частина. Не знаю, на яких підставах вона існувала; здається, що числилася за вільнонаємну міліцію міста Київа.

За час нашого формування мені довелося навязати звязок з представниками тих орґанізацій.

Один із них Сандро Фравіянд, мій товариш по випуску з російської військової школи, в щирій балачці сказав мені, що їх положення як грузинів тут погане, що єдино, кому вони можуть співчувати, то це нам українцям, бо ж росіянам вони не вірять та ще менше вірять німцям, які є їх ворогами, бо

вони спільники турків і звичайно не будуть робити уступок із турецьких інтересів у користь Вірменії чи Грузії, а Турція як сама не схоче загарбати ці землі, то скорше згодиться на залишення їх у російській неволі чим на їх самостійність. От тому всі надії грузинів і вірменів були в погромі Осередних Держав, а тому і їх політика при всьому співчуттю до українців, була проти тодішньої української політики — ставки на Австро-Німеччину.

— „Ми тільки і мріємо, як би якось прорватись зі зброєю домів, де кожний кріс йде на вагу золота, але як це зробимо, не знаємо" — казав він нервуючись.

IV.

Дальший наступ на схід. Бої під Гребінкою, Лубнами та в околицях Ромодану. Березень 1918 року.

Не дивлячись на те, що нашому формуванню ще далеко було до кінця, ми дістали 6. березня після військової наради наказ вирушити далі на схід.

Першими мали вантажитись Богданівці, за ними Гордієнківці, Дорошенківці та Республиканці. Слобожанські Гайдамаки, Січові Стрільці та Київські Партизани мали залишитись у Київі.

З вантаженням йшло погано. Мимо того, що рухомий склад залізниць був страшенно винищений війною, головно демобілізацією, мимо того, що все, що було краще, забрали з собою відступаючі російські війська, весь вищий та низчий залізничий персонал виразно саботував і нас і німців. Просто невідомо, чи були б ми виїхали, коли б не було нашого залізничого куріня, який якось усе наладнував.

До якого ступеня йшов саботаж, наведу приклад. Щойно відїхали Богданівці й на одному вантажному помості почали вантажитись у довгий ряд ваґонів ми — наша піша батерія та німецькі наколесники, як від сторони Київа II. надігнав потяг теж повний німецьких вояків. Потяг йшов швидко і як виказували сиґнали та переводи, які я бачив, неминуче мусів увігнатись у середину тих возів, що стояли коло вантажного помосту.

Я швидко скомандував своїм хлопцям вийти з возів і не вводити до них коней. Ще не всі встигли виконати наказ, як паротяг вїхав якраз в середину ешелону, що стояв коло помосту та зсунув із рейок чимало возів, заки спинився, похилившись дещо на бік.

Німці, які їхали, висипалися з возів, а механік на паротязі, що стояв недалеко від мене, лише посміхавса вдоволено, потім побачивши, що до паротягу йде німецький старшина з вояками на остро, скочив на поміст, пірнув між гайдамацтвом і зник серед заставлених возами торів.

Цей випадок причинився до того, що кінно-гарматна батерія під орудою полковника Алмазова, яка мала бути приділена до нашого полку та була вже частинно навантажена, виїхала раніше з потягом Богданівців, а я дістав у свій ешелон пішу двогарматню батерію.

Виїхали зрештою і ми та тому, що старий залізничий міст був ще попсований, поїхали через новий тимчасовий міст — Гавань-Дарниця. Ми їхали дуже повільно, бо дістали замість справжнього паротягу стару руїну, що більше стогнала ніж везла.

Нарешті Дніпро — міст, Микольська Слобідка

і залізничий тор від неї, який біжить пісчаними пустарями до Дарниці. З повільно рухаючогося потягу бачимо покинуті гармати з купами вистріляних набоїв, з пащами звернутими на Київ. Це ті самі гармати, з яких „муравйовці“ били по Київі (див. І. частину спогадів) та покинули їх.

Раптом стоп!... Що сталося?... Механік докладає, що у паротязі не вистарчило палива та просить відпустити паротяг до Дарниці за паливом. Але... дякую — залишити ешелон отак серед пустарів на торі. Висажую з возів гайдамаків. Розбираємо якийсь старий пліт. Поїхали.

Нарешті Дарниця і ніч. Стація забита німецькими ешелонами, які вивантажуються, бо коло Яготина зірвано міст, а над Сулою на міцних позиціях ставлять опір російські війська, які мають поважну артилєрію, головно чудовий панцирний потяг „Заамурець“, що є певною перевагою в боях вздовж залізниці, які провадилися тоді.

Цей „Заамурець“, з яким довелося чимало битись — зокрема Гордієнківцям — мав два гарматні і два скорострільні вози та два опанцировані паротяги, які зміняли один одного. На одному з гарматних возів було дві панцирні башти, з повним (на 360°) оборотом, озброєних звичайними 3-х дюймовими скорострільними гарматами. На другому, одна башта з одною довгою морською 3-х дюймовою скорострільною, з великою досяглістю щось коло 8 верстов, гарматою. На кожному скорострільному возі всіх по 16 скорострілів „Максіма“ отже разом три гармати і 32 скоростріли, що давало огневу міцність 1600 крісів.

На другий ранок виїхали Богданівці, а нам

було сказано, що наша черга прийде щойно після полудня.

Я вирішив використати цей час для остаточного поповнення своїх запасів з дарницьких складів. От чому посунувши свій потяг якнайблизче до місця величезних складів, пішов я і сам особисто до цих складів. Завідуючий складом приділив до нас одного зі служачих і дозволив переглянути необхідні бараки з сідлами та шаблями, але разом із тим поінформував нас, що він непевний, чи німці дозволять взяти щонебудь зі складів, бо вони поставили свої стійки коло всіх складів, хоч і не перешкоджували досі адміністрації порядкувати в тих складах.

Почали ми роздивлятись; -- чого там тільки не було!.. Вже навантажили ми цілий віз сідлами по розрахунку на повну кількість муштрових коней в полку, вже взяли консервів на весь стан людей, як прийшла німецька варта та заявила, що ми не маємо права нічого вивозити.

Я зясував командантові цієї варти, що ми маємо право взяти те що захочемо і казав йому викликати старшину. Тон авторітетного наказу поділав на нього, а коли явився старшина, я просто дав йому вже раніше написану посвідку, що я як комендант кінного українського полку підняв таке і таке зі складу. Чи то тому, що на посвідці була печатка, чи тому, що я балакав дуже по військовому і як належить старшому, але всі мої вози з набором були подані з Дарниці паротягом, вивезені зі складів та причіплені до нашого потягу. Цікаво, що коли подібну річ захотіли зробити Республиканці, то німці їх не пустили.

Нарешті далеко після полудня вирушив наш ешелон в напрямку на Яготин.

Розраховуючи на всілякі можливости, наказав я крім звичайного заосмотрення вагонів узяти з собою ще й ті кладки (сходи), по яких виводять з возів коней. Я був певний, що їх не дістану на малих стаціях, а може й просто в полі вивантажитись доведеться.

На ранок другого дня дігнали ми ешелони (їх було два) Богданівців, які спинилися коло моста на Трубайлі (що був зірваний, а не Супойський), який швидко направляв якийсь залізничий майстер українець, якому допомагали Богданівці.

До річи, ще перед нашим відїздом з Дарниці де зібрались Республиканці та штаб дивізії, отаман Натіїв утворивши з Богданівців і Гордієнківців передну кольону, хотів її підпорядкувати мені по мойому старшинстві в російській армії, але я зауважив йому, що це буде трохи невірно з тактичного боку, бо коли начальникові кінному буде підпорядкована піхота, то трапиться одно з двох: або цей начальник перестане бути командантом своєї кінної частини, або піде кудись вперед і не буде командувати аванґардом, отже краще як мені, підпорядкувати її командантові Богданівців. Але, зауважив отаман Натіїв, там командує якийсь не то старшина воєнного часу, не то есер, якийсь Шаповал — то, поперше мені незручно Вас йому підпорядкувати, подруге, боюся, що він щось напутає, аванґардові ж доведеться неминуче битись, бо попереду є лишень німецька кіннота і роверисти (наколесники): „Ви ж маєте кому передати командування, бо сотник Епов є кадровий старшина, хоч правда він вернув до служби з запасу, але кажуть добрий „офіцер“...“ (отаман Натіїв тоді балакав по російськи з виразним кавказьким акцентом).

Сотник Епов дійсно „потрудились“ та явився у полку в мент вантаження і зразу став у опозицію проти всього, що було в полку. Зрозуміло, що я підчеркнув отаманові Натіїву повну неможливість передати командування українським полком якомусь добродієві, що сам себе призначив на команданта „Полтавських партизанів“ і поводився що до України і української революції, більш чим дивно. Тоді отаман Натіїв вирішив: „якщо це мене не ображає“, підпорядкувати мене командантові Богданівців, але дав мені листовну повновласть перебрати командуваня аванґардом як це я знайду потрібним.

Отже знову проблиснув прінціп кондотієрсько-отаманський: числилися не зі справою, а з особами приємними з тих чи інших міркувань і навпаки.

Отже спинивши свій ешелон в хвості двох Богданівських потягів вийшов я з воза та пішов зголоситись.

Отамана Олексу Шаповала зустрів я коло моста, який безпосередньо кермував направкою цього моста заохочуючи до праці так своїх козаків як і селян, яких зібрано з околичних сіл.

У той мент, коли я підходив, частувалась горівкою чергова зміна робітників. Горівку цю видавав завідуючий Дарницьким складом нашим частинам за поквітуванням і дехто з командантів не вдержався від спокуси приняти цей „данайський подарунок“, який дуже шкодив тим, хто його приняв, спричинивши чимало відємних випадків і мимохіть був причиною смерти Шемета — брата відомого Сергія Шемета, який, як мені казали, застрілився побачивши, як козаки приправляли свою гульню „російською культурою“ — сороміцькими піснями та добірною лайкою...

Отаман Шаповал переказав мені, що тимчасом тяжких завдань не предбачається і просив мене, щоб вивантажити декілька їздців та вислати їх вперед на Яготин, так для підтримки звязку з німцями як і для охорони цієї стації і це я негайно виконав.

Далі в свойому викладі подам деякі дати, але прошу шановних читачів ставитись до цих дат як до не дуже то точних, даруючи помилки, що відбігають на день, два дні, а може й більше, бо записки з цього часу відібрала мені гетьманська влада та й досі не повернула. Згадана влада забрала до архівів усі полкові документи, а потім цей „архів" та інші йому подібні у кращому разі пішли як не на цигарки то просто були знищені.

Тому довелося встановлювати дати громадою залишившихся в живих Гордієнківців 1917-18 р., а не багато їх лишилося, усього 10 – 12. Вдалося встановити певно лише деякі дати, а решту приблизно. Це зробили ми в 1921 році у Каліші, коли писались вже ці спогади. Воно може й дивним здаватись, як не вдержалися у памяти 12 людей дати крівавих подій, але мимо того, що всі ці 12 людей пережили тяжкий тиф і жахи нашої боротьби, треба взяти під увагу і те, в яких обставинах зафіксовуватись могли у памяти ці дати.

Це ж не було тоді днів і ночей, не було діб, а було безперервне, то вічне тремтіння в неопалених возах, то марші цілими добами в день і в ночі з харчованням та пересідлюванням коней в перерві маршу, і спанням - забуттям повним примарних химерних снів, які важко було відріжнити від такої ж калейдоскопічно-химерної дійсности.

Я сам, досить таки загартований страшними

перевтомами світової війни, памятаю, як куняв я у сідлі й прокинувшись від товчка нерівної ходи стомленого коня не міг відріжнити кінця сну від початку дійсности.

І врізалися вогневими рисами в свідомість, записалися десь в глибині памяти події, тим міцніше, чим більше вони хвилювали. Врізались часто дрібні, але такі важливі тоді для самого життя людини, для цілости полку, — факти дрібниці, але календарна дата це вже справа холодного думання, нотатки, спокійних нервів. Памятаю дрібні риси, випадкові обличя, та часом і болюче тямлю, але за дати прошу вибачити, якщо вони будуть в дечому помилкові.

Щоб фактом зясувати наш тодішній фізичний та моральний стан, досить сказати, що змінити сорочки на чисті, в період від 11. березня до 22. травня, пощастило двічи — в Полтаві та Лозовій; там же пощастило перевести боротьбу з внутрішніми ворогами — „білоґвардійською піхотою“ та „червоною кіннотою“, від яких свербіло тіло.

Наша „господарська частина“ в ешелоні відстала від нас 14. березня, дігнала 6. квітня, знову відстала та дігнала щойно в кінці травня.

Стички з ворогом в період з 16. березня до 19. травня, ми не мали, лише два рази на періоди по два, три дні. А коли не мали, то мусіли держати поготівля проти наших „спільників“, з якими відносини були не дуже то добрі.

Цілий 12. та початок 13. березня простояли ми перед мостом так, що я вже хотів вивантажувати свою кінноту, але врешті міст направили і потяги рушили на Яготин один по одному. Але в Яготині нова затримка: на вимогу німців пропускається еше-

лони, на які сідають німецькі роверисти, що мали піддержати німецьку кінноту; але це не Европа, а весняні українські шляхи, по яких не ровер везе людину, а якраз навпаки...

Підчас тієї затримки Богданівці наводили порядок довкруги Яготина. Мені та й гайдамацтву цей порядок трохи не подобався, бо все більше пригадувалися ріжні розяснення Секретаріяту Внутрішніх і Земельних Справ ніж основний земельний закон Центральної Ради, звідси і низка непорозумінь зі селянами, що їх Богданівська старшина розвязувала не все в демократичний спосіб.

Цікаво, що німецький командант Яготина до всіх таких карних акцій залюбки притягав наші частини і звернувся був до мене, але я відхилився від тієї акції, покликавшись на те, що мовляв, ми тільки бойова частина і кожної хвилини, як кіннота, можемо бути покликані на фронт.

Нарешті поїхали Богданівці, а за ними й ми. На стації Журавки знову затримка. Пропускаємо відходячі порожні потяги з під німецьких наколесників, які вивантажувались і ведуть разом із кіннотою бій проти Гребінки, де ставлять їм опір якісь частини, підпирані панцирниками та гарматами.

Всі ці несподівані зупинки без кінця доводять до того, що в нашому паротязі не вистарчає води, а всі водонабірні російські відходячі війська дуже уміло псували. Довелося знову вжити засобів доісторичних та діставши скільки можна відер і уставивши гайдамаків рядом від близчої криниці до паротягу, передавати з рук до рук відра і так наповнити паротяг.

Знову хотів я вивантажитись, бо зпереду дра-

туючи гупали стріли, але командант Богданівців був того переконання, що тільки після невеличкої затримки росіяни знову сядуть у потяги тай поїдуть, а ти гони за ними кінно. Однак його думка не справдилася і 16 Богданівців викликано на поміч під Гребінку, а за ними вирушили й ми.

Таким робом вже шесту добу сидимо в ешелоні і їдемо з Київа до Гребінки, цю дорогу зробили би скорше кінно та менше потомили б людей і коней. Добре, що ми взяли містки з Дарниці, то ж при всякій нагоді виводили коней хоч по одному на прохід, а то сколінковатілиб. Хай лишень висадимось з ешелону — ні заніщо знову не сяду.

Помало рушаємо. На розїзді одноторової залізниці розминаємось з порожнім Богданівським ешелоном, який вже вивантажився, але по „фонопору" дістаємо наказ, щоб їхали далі, бо ворог зменшує міць вогню і певно скоро подасться назад. Їдемо далі, якийсь потічок з болотними берегами, насипом та містком через нього, а за горою, як каже механік і кондуктор — Гребінка, перед якою лише малий розїзд. Попереду на гору попихкуючи піднімається останній Богданівський ешелон.

Щоби зрозуміти дальші події, треба ознайомитися з тією місцевістю, по якій ішов цей наш перший полевий бій після доформування.

Ті малі річки, що впадають у Дніпро вище Сули, ще не мають типових властивостей рік Полтавщини та Харківщини. Не мають високого, крутого, правого берега, що дає вигідні позиції та повільно піднімаючогося лівого берега, на якому погано розвивати боєву акцію тому, хто наступає зі сходу. Ці річки протікають по болотистих луках, що тяг-

нуться вузькою смугою в розлогих долинах, найвищі вододільні точки яких лежать часто густо в $1^1/_2$—2 а то і 3-х верствах від води в річці. Отже обом сторонам треба переводити боєві операції по похилих площах до річок, на яких видко дуже добре усі рухи, та де за укриття можуть бути тільки села та хуторі, або якась балка припливу річки, що часто вкрита рядами височезних осик та верб немов алеями.

Наш ешелон переїздить міст, і попихкуючи та видихуючи клуби диму, вилазить за Богданівським, як раптом над останнім рветься шрапнель один, другий, третій — високо, високо вибухає над нами і як град з невеличкої хмарки стукотять кулі вже нікому не небезпечні об дахи наших возів. За цими першими ластівками вже швидко, одна по одній, починають являтись все то нові, білі хмаринки, обсипуючи ешелони, хоч і не дуже сильними — бо десь очивидячки здалека стріляють — але всеж неприємними кулями, а між цими хмаринками з неприємним шипучо-свистячим згуком проноситься стрільно і вибухає в болоті коло містка, в гору викидаючи воду, багно і чорні кавалки торфу. По згуку пізнаємо стару, знайому нам, морську малокаліброву гармату.

Богданівський ешелон спиняється, як норовистий кінь, свище і починає пятитися до нас. Щоби нас не розбили, починаєм рачкувати й ми.

Від будинку перестанку гонить до ешелонів якийсь їздець, щось кричить коло переднього, із нього як бжоли з розбитого вулика висипуються піхотинці, — ладнаються та йдуть вперед — розвиваючись на ходу у розстрільну. На ешелоні залишаються лише вози та пара гірських гарматок, коло яких метушаться люди. „Вивантажуватись!“...

кричить до нас надігнавший гонець від команданта кінноти до начальника аванґарду.

Нарешті! Даю розпорядження до вивантаження на шляху. Тому що другій сотні, четвертій та гарматам (пішим) перешкоджує вивантажитись насип, — штурхаю їх за місток, де наказую затормозитись і почати вивантажування під орудою команданта 2-ої сотні, а по вивантаженню наказую зібратись усім до хуторів, кільометер на ліво від шляху.

Починається спішне вивантаження: гремлять містки-східки, лунає команда, крики на коней. Половина ешелону стукотить за місток і там теж починає вивантаження, а москалі дуже непокояться, щоби ми не засиділись у возах та підганяють нас шрапнелями, що на щастя високо рвуться і тому нешкідливі. Налагодивши справу, біжу до Богданівського ешелону, біля якого лається високий бльондин, що кермує вивантаженням гармат на руках і мотузах.

Пізнаю полковника Алмазова. Нагадую йому наказ приєднатись до полку та кажу, щоби взяв у мене містки для вивантаження коней.

— Добре, що підемо з кіннотою, — каже він — бо піша чортівня повилазила, а про коней їм і байдуже.

Подають мені мою вже осідлану кобилу, яка ще зі світової війни знає, що то за диво оті білі хмарки, а тому охоче скаче в сторону перестанку, де очивидячки примістився штаб аванґарду.

Дійсно під стаційним будинком, якого теж не забула ворожа гармата, так що вже кута даху бракує, притулились Шаповал з декількома людьми, а за близчими хатами якогось хутора туляться кінні ординарці.

...„Ні то старшина воєнного часу, ні то есер“, пригадуються мені слова Натіїва, коли підхожу по накази.

Неспішно, рівним, спокійним голосом дістаю наказ відшукати та обійти праве крило ворога. Привичному військовому ухови бракує лишень виразно зясованих обставин, у яких доведеться діяти та трохи зайві подробиці побутового характеру. Ось наприклад радиться післати стежу кудись під Прилуки в село Миковиця чи Лукавиця, де мовляв, населення певно співчуватиме, бо там має діяти брат командуючого аванґардом, а коло Гребінки найти якийсь хутір, власник якого може допомогти і т. д. Звичайно і місце висилки стежі досить таки оподалеки від бою і де там якогось хутора шукати, але ж все це лише „кольор льокаль“ напів громадянського типу війни, а проте всеж не зле.

Поки дістаю наказ та занотовую села й імена, дивлюсь у бік свого ешелону та бачу, як ґрупами гонять до хутора їздці, як трухцем йде туди кінно-гарматна чета. — „А це ж куди?“ — питає Шаповал. „До мене“, — відповідаю — я вам пришлю піші гармати“. — „Добре, шліть скорше!“

У бік Гребінки похило спускається рівне переоране поле, видко міст через річку, за містком на горбі містечко і коло нього висока водонапорна башта стації Гребінки. Між мостом та баштою курить ворожий панцирний потяг, який очивидячки робить нам оту всю суматоху.

До потягу пристрілюються зліва німецькі батерії, але щось дуже погано. Зправа теж стріляють німецькі гармати, посилаючи свої стрільна кудись за містечко, звідки їм відповідають ворожі гармати.

Вертаю до своїх. Висилаю розвідку, до якої добровільно зголошується сотник Епов, зі своєю 3. сотнею, а ми вичекавши, коли вона трошки відійде, вирушаємо за нею.

Наші ешелони відїзжають на захід, а з ними і вся наша „господарська частина“ окрім 10 возів — по два на сотню, команду та батерію, які запряжені по 4 коні кожний, не зможуть перешкодити нашій рухливости.

Від ворожих батерій помітили наш рух і намагаються досягнути до нас ґранатою, але дарма, далеко.

Під змовкаючу, то знову вибухаючу гарматну стрілянину в боці Гребінки та моста на залізниці, відшукуємо кінець німецьких стеж, що хоч вже перейшли через цю річку, що ділить обидві сторони, та окопалися там, але не відважуються посунутися далі. Вже починало смеркатися, коли головні сили — 2 сотні, скорострільна та дві гармати переходять греблю через цю річку, минають німецькі стежі та доганяють свій чоловий відділ, який спинено вогнем з якогось хутора, що лежить на горбі, яких два кільометри від стації Гребінка. Друга сотня злізає для пішої атаки — перша вирушає в обхід, але те, що стріляло, втікає без бою. Стає цілком темно, з горба, на якому стоїть декілька хат і стоділ, видно в далині стаційні вогні, чутно як свистять пахкаючи паротяги та відїздять на схід потяги.

Одна з гармат полковника Алмазова пускає ґранату в сторону стації, але далі стріляти годі, бо нема змоги орієнтуватись, а наші стежі здержує крісовий вогонь із ровів при дорозі, що на пів віддалі між нами та стацією.

Приміщуємось у хуторі на ніч, де ставимо пішу варту та гармату на позиції і цілу ніч прослідкуємо пішими та кінними стежами ворожі стежі до того часу, поки з розсвітом не виявляємо, що вони відійшли і тоді негайно сідаємо на коні та з першим промінням сонця ми вже на стації Гребінка.

На стації сліди швидкої евакуації: декілька перекинутих возів на помості, покинута гармата, з якої зіскочило колесо і в поспіху було годі наложити його; коло цієї гармати лежать два людські трупи — жінка в роздертому зверху до паса одязі та голими до колін ногами, що виглядають з під подертої в шматки спідниці. Череп у неї розбитий стрілом, а її обличя заляте кровю; другий труп мужеський цілковито голий, весь порубаний дрібними неглибокими ударами шаблі, так що не видно нічого крім запеклої крови а труп, це якийсь чорний кусень чогось неживого, грубо порубаний дрібними ударами в щось подібне до людини. Скручені ноги та руки доводять, що смерть настала не відразу.

На дальшому нашому хрестному шляху не раз доводилося нам зустрічатися з тими проявами звірячого дикунства, спадщиною віків, системи виховання народніх мас у відсутности освіти, дикого визиску їх, який заганяв визискуваємих в умови життя, що мало чим відріжнялися від умов звірячих і плекав у них почуття біольоґічної ненависти до всього пануючого, до чого в уяві темної та озлобленої маси відносилося все, що так чи інакше вибивалося на поверхню життя. Жахлива наука для тих, що хочуть та вміють витягати консеквенції.

Налякані залізничники, які вийшли на зустріч, розповіли, що забиті це Шаповал, який є братом

того, що пішов у Богданівці та його наречена, яка переховувала свого жениха. Не буду переказувати подробиць їх смерти та того, що робили з жінкою; колись, сподіваємося, ці жахи як і колишні жахи святійших інквізіцій та царських тортур, як і інших тортур сучасности, відійдуть так далеко від людської психіки, що про них споминатимуть із тим же розумінням їх злочинности та недоцільности, як сучасний інтеліґент думає про святу Германдаду, про льохи Шильонського та Вишневецького замку, Бриґідки, табори інтернованих і т. д.

Я наказав забрати трупів до будинку, бо гайдамаки, які входили за ріжними справами на стацію, товпилися коло забитих, а такі видовища викликають завжди почування, що може і причиняються до більшої, мовляв, войовничости, але псують людину в озброєному воякові.

Ми попривязували коней повз стаційні будинки, вислали стежі в сторону Лубен та почали заходитись коло того, щоби підхарчувати людей та коней. На жаль походніми кухнями покористувалися ми щойно в Полтаві, а до того часу харчувались або консервами, або по хатах у населення, а тут ще й „господарська частина“ десь дуже таки далеко.

До того треба було війти у звязок із Богданівцями та орієнтуватись у ситуації відносно ворога.

Швидко побудили гайдамаки ціле містечко, мешканці якого трудились коло наших коней і де раптом утворився осередок життя.

Відразу кидається у вічі величезна ріжниця відношень мешканців Гребінки від того, що ми бачили в Київі. Там більшість населення ворожа, — в ліпшому невтральна; тутки всі свої, навіть робітництво,

яке так похмуро мовчало в тому Київі, тут балакає, ділиться вражіннями, розпитує, помагає. Що правда, кріпко чешуть потилицю та кажуть, що погано, що ми з німцями, що напевно з того буде шкода усьому працюючому народові, але це все те, що чули ми від усіх лівих елементів і в Центральній Раді і в українських верствах населення, це незгода своїх, а не ворожість чужих.

Поволі зясовуємо, що хліб нам спечуть щойно за годину, що на Гребінці протиділали нашим і німцям такі відділи: „Крюковські партизани", російські робітники з району Крюкова, в яких було дещо й українського елементу, „Революційно-комуністичний морський курінь", у тому теж дещо українців, та два полки червоноармійців, які при дальших наших розпитах, а головно після оглядин декількох забитих, яких ледви присипано землею недалеко залізниці, показалися по знайдених документах стрільцями бувшого 25 Сибірського, 12 Туркестанського та 3 Гренадирського російських полків. Отже все це старі знайомі з армії Муравйова, окрім партизанів, які є вже новою для нас формацією.

Мешканці Гребінки означували скількість відділів партизанів на 200, моряків комуністів на 1000, а в обох полках 1500—2000 люда. Казали, що було дві чи три батерії по 4 гармати і три панцирники, один справжній „Заамурець" а два тимчасових з гарматами на плятформах.

З розмов крюковських та червоноармійців — бо моряки, як казали мешканці, „зовсім не розмовляють, а тільки лаються" — виявляється, що з боку Полтави мають підійти на допомогу лотишські полки, що командування над ґрупою військ, які опери-

ють на півночі України, приняв товариш Антонов-Овсієнко (тепер полпред СССР в Празі на Чехах), що при вантажці у москалів був величезний переполох і безладдя.

Мешканці нарікали, що відійшовші большевики дуже таки далися їм у знаки, зокрема безперервними реквізіціями. Одночасно розпитували про долю тих українських відділів, що проходили через Гребінку в січні, були це здається Слобожанці і казали, що Лубни теж радо повитали би повернення українських військ, — але без німців і без правих реформ, які були якимсь страховиськом у цьому містечку, в якому були самі лише інтеліґенти, дрібні крамарі та селяни.

Нарешті підійшли і Богданівські стежі та доповіли, що німецька кіннота вирушає кудись не на північ, що в Полтавському напрямку залишаються Запоріжці, а їх має підперти німецька піхота, яка ще має підійти. Тому що міст перед Гребінкою зірваний, Богданівці знову починають його направляти і тому частинно вже повсідали в ешелони.

Незабаром прийшло повідомлення і від адютанта Богданівців про те, шо командант полку уважає бажаним для кінноти прикрити відбудову мосту. Значиться знову стояти, тоді як до ворога підійдуть нові частини, або як він зірве ще пару мостів, так що не то до Полтави а то й до Лубен у місяць не доїдемо.

Отже краще виконати й тут обовязок доброї кінноти та „гнати ворога аж до знищення“, числячись не з його кількістю, але з його настроями. Тому втративши зо дві години на підхарчовання людей та коней і повідомивши, що йдемо прикривати

відбудову мосту аж до Лубен, полк відійшов далі на схід.

Перше йшли ми повз залізниці, а потім повернули на північ на великий шлях з Прилук до Лубен. Там довелося досить таки рано дати відпочинок, бо люди після поганої ночі та дуже раннього вимаршу були дуже потомлені та куняли у сідлах, що для кінноти, хто знайомий з технікою, є погано, бо „набють“ (відпарять) коней.

Ми стали в якомусь розлогому селі, яке все складалося з низки розкинених хуторів і звідки було видко залізницю.

Думали там заночувати, але не довелося. Вечером приїхав зі сторони Лубен віз, в якому були представники селянської орґанізації з села Мачухи з під самої Полтави. Делеґація явилася в штабі полку та виказалась посвідками зі „старорежімними“ ще печатками старости і доповіла, що вони їдуть: „шукати української федеративної (sic) влади“, бо не вірять, щоби її не було, а знають, що вона має бути десь у Київі, бо про це є її оповіщення. Делеґація мала повновласть відшукати цю „українську владу“ та просити її, щоб вона вигнала „москалів із Полтави“ та поставила там „українську козацьку залогу“, бо мовляв, за багато вже тих „салдатів“, яких досить і за старого режіму було.

Як собі уявляє делеґація цю нову „залогу“, годі було вияснити, аж поки на другому возі не доїхав учитель з того ж села, що задержався був у Лубнах і який пояснив, що село дуже невдоволене російською залогою у Полтаві, що веде реквізиції та взагалі надуживає своїм становищем збройної сили.

Цей же інтеліґентний українець доповів, що під Лубнами російські війська стоять в ешелонах, які розміщено за Сулою коло перестанку Солониця, а на стації Лубни є панцирник і то лише у день, що населенню Лубен загрожує репресіями а то може і повним погромом з боку москалів бо, мовляв, громадяни дуже необережно виявили радість з приводу їх відвороту.

Треба отже поспішати, бо хоч сили були дуже нерівні, але те, що ворог держиться за річкою, явно доводить, що у него з настроями дуже не гаразд.

Щоби читач міг краще розібратись у подіях, пригадаю, що наш „полк“ мав 3 сотні та зачаток четвертої, раптом 210 шабель, до того 4 скоростріли „Кольта“ та дві гірські тридюймові скорострільні гарматки новітнього зразку.

Відправивши делеґацію з захворівшим гайдамакою та листовним донесенням про приняте рішення, негайно зібралися ми і вже в темряві рушили в дальшу дорогу. Добре ще, що йшли ми широким шляхом та, що від полуночі засвітив місяць, „козацьке сонечко“, а то було б більше всіляких клопотів чим було; в одному місці застрягла в замерзлій зверху грязюці гарматка, так що запряжені муштрові коні ледви витягли, в другому перекинувся в глибокій баюрі віз і загуло за кіньми, декілька гайдамаків поховзнувшись на зрадницьких похилинах шляху таких нібито певних, але ховзьких бо розмоклих; та на щастя, тільки один з упавших побився так, що довелося покласти його на віз.

Такі погані жарти з нашими ґрунтовими дорогами у весняну пору.

От чому довелося ще о півночі дати малий

відпочинок, бо ж і холодно було, зябко, вохко та туманно.

Села при шляху вже мали очивидячки певний досвід від тієї навали, що вже раз прокотилася попри них, від филі дезертирів і окремих відділів, та військ із громадянської війни, бо цим шляхом перевалювались через Україну Донські частини та „Добрармейчики", пересуваючись на південний схід. Хати на першу вимогу швидко відчинялися, а господарі зараз же попереджували, що вони самі все дадуть, хай лишень ніхто нічого не бере й дуже дивувалися нашим скромним вимогам. Мене це дуже дивувало, чому по хатах не бачу молодих жінок. Та згодом виявилось із розмов, що вони по першім алярмі ховаються, бо „війна війною": хто знає, що за люди прийшли; а що як черкеси?...

Весь час 3. сотня мужно держала службу на стежах, але, проїхавши до неї підчас відпочинку опівночі, довелося провірити, що там люди вже до решти поморені, лише Епов та барон Штакельберґ були мов із заліза. Перший настоював, щоби сотня ще далі була на стежах, але другий згоджувався, що необхідна зміна.

Трохи відпочавши та розтерши коням ноги і спини, рушили ми далі і перед самим досвітком опинилися в хуторах, що розкинені між шляхом і залізницею, трохи на схід від стації Лазорки, останньої перед Лубнами.

Кожен кавалерист знає, що значать для витревалости муштрового коня оті всі переддосвітні хвилини, коли кінь навіть лягає та спить лежачи. Як не розсідлати чи бодай не дати йому часу на повний відпочинок, то на другий день буде в нього ли-

ше половина тієї енерґії та витревалости. Тому рішаю ризкнути та розсідлати усі коні, виставивши пішу варту.

Твердим сном заснуло все, але з першим промінням сонця команданта покликали до стійки, що стояла на самому шляху, де задержано ґрупу моряків українців, які були озброєні лишень револьверами і йшли на захід. З допитів виявилося, що вони тікають домів з „Революційного Комуністичного Куріня", бо „надоїло воювати". Вони щиро переказали, що большевики стоять за Сулою та бояться наскоку німців і контрреволюційної кінноти Центральної Ради; що чекають допомоги з боку Полтави і піроксиліни, щоби зірвати міст на Сулі, та що на Лубни наклали контрібуцію, якої речинець виплати кінчиться нині вечером, це було 18. березня (дата досить певна).

Відібравши револьвери, пустили ми далі домів цю „демобілізацію", як влучно охрестили їх гайдамаки, та почали збиратися в дальшу дорогу.

Щойно посідлала коні 2. сотня, яка мала на цю добу замінити 3-тю, та вирушила по шляху, як з боку залізниці бухнув гарматний стріл і стрільно, прорізуючи повітря — пролетіло десь високо над хуторами та бухнуло далеко на ріллі.

Друга сотня швидко рушила вперед, а надігнавший гайдамака доповів, що сотник Андрієвський вирішив атакувати панцирник, якого дим від сотні видко, та просить підтримати атаку гарматами. Нічого собі рішучість!

Наказ гарматам заняти позицію, а сотникові Андрієвському порада не дуже ризикувати.

Та до бою не дійшло. Панцирник, пустивши ще

декілька стрілів невідомо по кім, бо ні одного не спрямував на нас, подався скоренько до Лубен.

Очивидячки його вислано на розвідку, а їхати вперед не дуже то хотілося, то він стріляв, як то у світовій війні називалося, „на реляцію“, щоби мати право щось вигадати про розвідку.

Цей випадок ще більше переконав нас, що треба поспішати, щоби використати „отступательні“ настрої, які були наочні у ворога.

Скоренько виряджується весь „полк“ у звичайний порядок. Сотня, гармати, скоростріли — сотня — кадра 4 сотні, вози та рушає трухцем за 2-гою сотнею, що вже зникла на обрію десь там за горбом.

Горяче весняне сонічко все вище та вище піднімається, заливаючи проміннями хуторки, вилискуючи на рейках залізниці, розтоплюючи ранішній лід на калюжах, так що вода починає вибризкувати з під кінських копит, а гарматкам раз-у-раз доводиться мати мороку, то обїзжаючи баюри, то застрягаючи у грязюці. Добре хоч вони легенькі а коні добрі, а то б не дійшли.

Настрої у гайдамацтва чудові, — просять дозволу співати й швидко сотні одна перед другою, намагаються виконати як найкраще українські пісні, але репертуар їх більший у 1-ій сотні.

Нарешті вдалі замигтіла копула Лубенського собору, до якого шлях поволі йде під гору, так що видно, як друга сотня ріденькою лавою обережно підходить до перших будинків Лубен і спокійно, без стрілів, зникає за ними.

Спиняюсь на хвилю коло хуторів на шляху, щоби підіждати на донесення від 2-гої сотні. Але, щось їх довго немає. В Лубнах тиша. Не чути ні

стрілу; тому починаємо посуватись далі вже без пісень у повнім поготівлі.

Ось уже перші будинки Лубен, і широка вулиця міста, — як на зустріч летить старшина другої сотні, та доповідає, що в місті ворога не має, що бронепотяг його відійшов до залізничого мосту через Сулу, де стоять і ешелони з большевицькими військами, але відходячи бронепотяг забрав зі собою дві цистерні з нафтою, щоб спалити міст, бо не мають піроксиліни. У місті чекають, що ізза Сули прибудуть ворожі відділи за контрибуцією, яка має бути зібрана до 2-ої години (14) пополудні. Над порядком збирання цієї контрибуції саме радилася „Городська Дума“ (Рада міста), коли підійшла друга сотня, але зараз вона лаштує нам зустріч.

Зустріч! а ворог на гарматний стріл від міста, а нас жменя.

Прискорюємо бігу — з походу висилаю 4-ту сотню — кадрову — 5 козаків і старшину зі скорострілом „Шоша“ заняти та удержувати стацію, а самі йдемо далі до центру міста.

Треба зазначити, що місто Лубни, як і багато інших міст на Україні, не дивлячись на невеличку кількість мешканців, досить розлоге, бо має багато садів, незабудованих просторів, широкі вулиці і т. д. Тому, що Лубни місто старе й положене незручно для проведення залізниці, то залізничий двірець віддалений майже два кільометри від центра, від базару та собору, а залізничий міст, ще трохи далі, так що між деревляним мостом через Сулу на старім Муромсько-Московськім шляху та залізничим, коло яких 4-ох кільометри; залізничий міст лежить далеко за будинками міста.

Сама залізниця, починаючи від двірця, відходить далеко на південь і широким півколом підходить до моста, спускаючись з крутобережа правого західного берега Сули. Далі за Сулою залізниця йде вже по звільна підіймаючійся до Ромодану рівні трохи хвилястій і завертає на перших 4—5 кільометрах на північ, так що перестанок Солониця, перший після Лубен, лежить майже проти середини відстані між обидвома мостами; від неї до крутого берега Сули яких 3—4 кільометри, а залізницею від стації Лубен до Солониці цілих 10.

Будинки та сади Лубен тісно підходять під кручі правого берега, високі на 15—20 метрів. При самому майже південному кінці міста, над кручами невеликий бульвар з молодими ще деревами та чистенькими доріжками, це „Види“ (краєвиди), одно з улюблених прогулькових місць.

Сулу перед Лубнами перебристи навіть кінно ніде не можна: глибоке та багнисте з водорослею дно.

З високого берега, зокрема із „Видів“, далекий вид: в ясні соняшні дні видко ст. Ромодан — 40 кільометрів, село Покровську Богачку — 25 кільометрів, так що як плян рисується, то ця далека рівня засіяна хуторами, селами, невеличкими балочками.

Лівим берегом, проти самих Лубен, тягнеться в два ряди хат, довжезне село — Засулля, яке перервою на пів кільометра переходить в більше розлогу, Солоницю, велике село на південь від залізничого моста.

Переїздимо широкими вулицями, де багато народу, — дехто вітає, дехто махає шапками-хустками.

На декілька сот кроків перед площею, в цен-

трі міста, підлітає сам сотник Андрієвський, комендант 2-гої сотні і кричить: „Батьку! москалі вивезли на міст цистерну та пускають нафту! Їх кінні стежі підходять до деревляного моста, а в мене там лиш трьох гайдамаків“...

Даю йому два „Кольти“ та наказую чим швидче поспішити з цілою сотнею до залізничого мосту та перешкодити його знищити, першій сотні заняти та удержати міст деревляний. Зі сотнею йде два скоростріли „Кольта“, решта полку рушає за гарматами і другою сотнею. „Чвалом!“ пригинаються до кінських грив гайдамаки, хитаються в тороках скоростріли, гуркотять гармати; одні вози спиняються і дехто з безкінних гайдамаків, скидаючи з плечий кріси шукає місця, з якого можна буде, як що до чого, боронитись.

А по вулиці на зустріч з копита чвалуючому полкові поважно рушає делеґація з панночками в українських одягах, з квітами, хлібом сіллю та здається з попом.

„Зараз не час“ — кричать зі штабу полку — „потім аж ворога проженемо“ — „Слава!“ „Живе Україна“ — вигукують козаки та хмарою проносяться мимо остовпівшої делеґації.

На ходу відокремлюється перша сотня зі скорострілами звільняючи крок по нерівній бруковій вулиці.

От і „Види“. У ясному сяйві погідного дня видко як на долоні два ешелони, що стоять на перестанку Солониця, другий коло самого моста, коло останнього характерно відокремлюється своїм профілем з невеликими баштами „Заамурець“, далі до Ромодану дим йдучого на захід довжезного потягу. Вправо вниз по цьому березі Сули гонить розтягнув-

шись майже в одного коня по полевій дорожці, по під гайочком, друга сотня поспішаючи до моста.

„Бух!“ Це алмазівська гармата притулившись у садочку коло „Видів“ здоровить ворожі ешелони біля моста. Високий чорний стовп диму та землі враз закриває саму середину ешелону, „бух-бух“ вигукують вже обидві гарматки і знову розриви закурюють ешелони. Різкий свист паротягів несеться звідтам, а за ними безладна крісова та скорострільна стрілянина, вірний знак починаючоїся паніки. Стріляють очивидячки до 2. нашої сотні, що далі чвалує в напрямку моста, але видко стрілянина ця їй не шкодить, бо ані один кінь, ані гайдамака не впали досі.

За хвильку сотня зникає у невеличкому хуторі коло моста і швидко за тим у трісканину за мостом вплітається чітка треля двох „Кольтів“, що непоспішаючи чергами з перервами намагаються перекричати нескладну стукітню від ешелону.

У концерт входить і панцирник, що починає гатити і по хуторі, де стояла 2. сотня і намагаючись докинути до наших гарматок, які бють по ешелоні. Але дарма, беріг зависокий, а панцирник стоїть заблизько, щоби міг відповідно піднести свої гармати, тому від його стрілів тільки сипляться гиляки з дерев, що ростуть де-не-де на крутобережу.

За хвилю із боку деревляного моста заспівали „Кольти“, а долиною по лівім березі видно як тікають, що кінь винесе, в напрямі перестанку Солониця якісь їздці, а за ними, правда, що дуже здалека, чвалують чорні „сибірські“ папахи 1-ої сотні, яка без наказу перейшла у контрнаступ.

Ворожі ешелони починають тікати від моста до

Солониці, від Солониці на Ромодан. Але перший відїздить не весь, декілька возів залишається, вони стоять і їх підштуркує панцирник, що теж починає відстрілюючись відходити. Наші гармати навалюються на нього.

З залізничого моста починає валити чорний дим, — запалили таки; але за кілька хвилин цей чорний дим починають прорізувати білі пасма: це хлопці з 2. сотні добули десь у залізничників помпу і відра та намагаються боротися з пожежою, закидуючи нафту землею, зливаючи її водою. Воду доводилося тягнути шнурами зі Сули то з кринички коло будинку залізничого сторожа.

Панцирник розкидає гарматний вогонь. Одною гарматою намагається досягнути наші гармати, другою бє в напрямі першої сотні, а третьою, шрапнелями, гатить по залізничім мості, щоби перешкодити гасити вогонь. Але не довго він стріляє, лишень декілька разів, бо наші ґранати рвуться дуже близько нього і він уважає кращим спішно відїхати до Ромодану покинувши на перестанку Солониця ті вози, що він штуркав перед собою.

Щойно змовкла стрілянина, як з боку залізничої стації Лубни почули ми свисток паротягу й побачили, як дим від нього наближається до залізничого моста. Це „кадр“ 4-ої сотні, зібравши охочекомонних з Лубен, направив якогось каліку паротяга, якого покинули відступаючі російські війська „за непригодністю“ і тепер він покряхтуючи віз дві плятформи та один віз з протипожежним приладдям. Ця допомога спричинилася до того, що мостові не дали згоріти і обгоріли на ньому лишень зверху шпали, так що переїздити було вільно.

Ворожі потяги безупинно відходили та незабаром дими від них зникли на обрії в чорніючому далеко далеко вузенькою смугою Ромодані.

Лишилися тільки їхні стежі, що чорними рисочками то зникали в хуторах за ст. Солониця то виринали з них.

Перша сотня висунула $^1/_2$ сотні на перестанок Солоницю, де залишив панцирник 10 возів, які як виявилось, відірвались від ешелону тому, що наші гармати розбили одну плятформу, яку відступаючий „Революційно-Комуністичний Курінь“ мусів скинути з тору, щоби звільнити шлях, але в паніці, що їх охопила, не могли причепити відірвавшихся возів і лишили їх нам. У возах були: товар, запаси хліба, всяке приладдя та 16 муштрових коней з нарядом.

Бій на диво покінчився, не зважаючи на страшну стрілянину з обох боків, зі смішно малими втратами: два легко ранені козаки, 1 вбитий і три ранені коні.

Очивидячки наша ненадійна поява і гарматня стрільба так поділали, що ворожі частини просто з переполоху не завдали собі навіть труду вияснити, що це за „кавалєрія“ на них напала.

Цей бій вияснив, що Гордієнківці знову стали порядною кіннотою, бо перейшовши за добу 60 кільометрів, осяг, що правда не рекордовий, але поважний, зваживши хочби це, що він доконаний безпосередньо після вивантаження і по не дуже добрих шляхах та що зразу рушили в бій, в якому виявили доволі ініціятиви, і досить координованности і досить, може трохи аж занадто, рішучости.

Коли ми вже остаточно переконалися, що на сьогодня все скінчено, пішов штаб полку з 3-ою сотнею в місто залишивши 1-шу сотню на деревля-

ному мості на Солониці, 2-гу на залізничому, а гармати на Видах, де їх забезпечено невеличкими окопами над самою кручею на відкритій позиції, людей та коней приміщено в поблизьких від позиції будинках.

В місті не зустріла нас вже жадна делеґація, очивидячки той „концерт“, який щойно відбувся над Сулою, переконав „батьків“ міста в тому, що всякі святкування ще трохи передвчасні.

Ще підчас бою ті з Гордієнківців, що залишилися при возах і кадра 4-ої сотні, проголосили запис добровольців і до вечера тогож дня зголосилося сто двадцять три молодих хлопців з міської інтеліґенції, залізничників і трохи пригородніх селян. З них десять інтеліґентів виявило рішуче побажання бути тільки в 3-ій сотні. Були це переважно старшини воєнного часу, які прийшли зі своїми кіньми та зброєю. З решти десяток, переважно з бувших драґунів, пішли на тількищо захоплених конях у запасну 4-ту сотню, а пятьох стало першим завязком сотні звязку. Командуючим сею сотнею призначено інжінерного підстаршину, — на жаль забув я його призвище — це той самий підстаршина, який був призначений до полку тимчасово для виконання взриву мосту між Казятином та Фастовим, про що я згадував у І-ій частині моїх споминів. Він так був призвичаївся до нашого полку, що залишився при ньому на все; між іншим це „призвичаєння“ було дуже поширене в добу первісної отаманії.

Ніч пройшла тоді неспокійно. Ворожі стежі весь час налягали на наші порозкидані ґрупи, так що цілу ніч йшла на передових чатах стрілянина. Звязку із запіллям та Богданівцями не було ніякого, всі дроти були так попсовані, що поправляти їх було годі.

POLSKI INSTYTUT NAUKOWY w Przemyślu

Над досвітком стихло і з раннього ранку в місті почалося життя. Ми горячково відшукували зброю, сідла та коні для тих 100 хлопців, які не мали нічого і сформувалися були покищо в маршову сотню. Міське „громадянство“ цікавилося прибувшими і приходило то до росташування 3-ої сотні, то до „Видів“, де коло гармат не мож було протиснутись, то до деревляного моста.

І знову вражаюча ріжниця у відношенні до українського війська в Лубенців і у Киян. Тут хоч цікавість, тут хоч пасивна допомога, що виявляється в швидкому виконуванню наших прохань і у безліч порад. Тут і щирі балачки з військом, хоч іноді і при горячих спорах, зокрема на політичні теми, а там у Київі були ми чужими, може більше чужими як армія в царські часи.

Тяжко сказати щось певне про настрої та уґруповання в Лубнах, бо дуже мало ми там були і за цей час дуже не богато було часу для спостережень більше складного чим на селі життя, але все ж таки можна було сконстатувати, що тоді на послуги нашого полку стали дуже ріжні верстви населення, від підгородніх хлопців починаючи, великими власниками кінчаючи. З останніх зокрема були Шемети, які хотіли до нас приділити навіть якийсь відділ Червоного Хреста, який, що правда зовсім не надавався для кінного полку, бо був орґанізацією призначеною більше на працю в запіллю.

Ранком наш „каліка“ паротяг спробував було витягнути по одному покинуті на Солониці вози, але на третьому возі зіпсувався і насилу сам дотягнувся до стації, так що розвантажили ми вози коло моста, куди їх так сяк докотили.

В десятій годині ранком донесли гарматчики з „Видів“, що з боку Ромодану закурили та посуваються до нас три потяги. Ми стояли в поготівлі, а штаб виїхав до „Видів“, звідки все було чудово видко.

За годину з далекозора було ясно видно, що йдуть: попереду старий знайомий „Заамурець“, за ним тимчасовий панцирник із двома гарматами на плятформах, а ще за ним довгий ешелон вантажних возів, так що за півгодини мусіла перша сотня звільнити перестанок Солоницю.

На „Видах“ юрба народу, пані, панночки з парасольками, дехто з далекозорами. Всі намови гайдамацтва, щоб поховались, даремні. Тільки коло гарматок, що зухвало стоять в невеличких окопах на відкритій позиції, порожно. За це в „резерві“ 3-ої сотні та пішаків, — „пікнік“.

Ворожі бронепотяги підійшовши до перестанку Солониця та обсадивши її пішим десантом, почали стріляти до наших гарматок на „Видах“.

Після першого вистрілу зникли всі цікаві з „Видів“, скінчився і „пікнік“, в резерві лишилися самі гайдамаки, а на „Видах“ гарматки та гордієнківський штаб.

Марно стріляють панцирники, бо тяжко попасти в цю вузеньку, небезпечну для нас смугу, якою являється обріз крутобережа, на якому стоять гарматки і сидять гармаші та штаб. І зваживши це, що стріляється з панцирника та ще знизу і далеко, бо зблизька гармату не підняти, то така стрілянина є цілком даремною витратою набоїв. Отже стрільна із виттям перелітають та рвуться десь далеко на левадах за містом лякаючи мешканців, то вибухають

низько під нами, обиваючи кулями гіляки дерев і кущів на крутобережу, піднімаючи з них стайки горобців, які налякано літають в ріжні боки.

Гармаші в більшости „фронтовики“ добре знають, що страшно, а що небезпечно, тому спокійно чекають у своїх маленьких закопах наказу відкрити вогонь.

Трохи пострілявши від Солониці, пішов „Замурець“ далі до моста, стріляючи на ходу по мості ґранатами, очивидячки намагаючись його розбити. Його товариш залишився на Солониці та далі витрачає набої намагаючись пошкодити нашим гарматкам. Довгий ешелон димить уже в 2 кільометрах за Солоницею і щось не поспішає до стації.

Час для протиакції. Треба було якось знову поділати на психольоґію та використати ту нашу перевагу, що ми не були привязані до ешелонів, а стояли на своїх ногах і не на колесах. В ешелонах річи двояко можна брати: можна швидко посуватися без втоми вперед, але є змога також швидко, по вченому кажучи, „вийти з бою“ а ця змога не завжди безпечна.

І так 1-ша і 3-тя сотня пішли під орудою сотника Епова від деревляного моста по лівому березі на зади Солониці, вся „піша пішанина“ хто з крісом, хто з револьвером а чимало із кійками мала позначити (маркувати) похід підпомоги до залізничого моста. „Залога“ міста 4. сотня (16 козаків) та 4. сотня звязку (6 козаків), штаб і обоз, яких теж мусілося числити силою, 8 крісів, мали держати місто і деревляний міст.

За яких 12—15 хвилин після видачі наказу вже широко розїхалася лава чорних шапок зправа, сивих

з жовтими шликами зліва, обслуга двох „Кольтів“ посередині і почали наближатися трухцем між хатами Засулля до Солониці; широка піша лава вийшла з ліска між містом і залізничим мостом, до якого почала посуватись.

Як тільки зявились ці лави і панцирники стали до них пристрілюватися, заговорила й наша гарматка, а друга сотня від моста відкрила вогонь.

Перший ґранат упав майже коло самих рейок за „Заамурцем“, другий перелетів та вибух за ним, третий вкрив панцирник своїм чорним димом, а від четвертого пішов дим вже зі середини гарматної башти „Заамурця“ та зі щілин скорострільних бійниць що під нею.

Ця влучність так поділала на „Заамурця“, що він почав спішно відходити відкривши вогонь зі всіх своїх скорострілів, очивидячки панічний.

Наші гармаші, покинувши утікаючого „Заамурця“, почали бити по його товаришові на Солониці та по підходячому ешелоні, який після перших наших шрапнелів починає відходити не попробувавши навіть висадити десанти.

З позиції на „Видах“ видко, як наші сотні в долині попавши під вогонь збільшують ходу, як падають коні та козаки та за кілька хвилин злазять з коней на височінь з млинами за Засуллям, видко як чвалом підходять коноводи, туляться за поблизькими хатами, муніційні скорострільні „вюки“ починають „строчити“ наші Кольти і ворожі панцирники анікують та подаються навздогін за своїм ешелоном

Перестанок Солониця вільний, але ворог підсунувся під нього, лише на чотири кільометри, де

спинилися його панцирники та ешелон, тому ризиковно залишати наші сотні далеко за Сулою і вони відходять залишивши тільки свої стежі.

Рядами по три коні з піснею вертали наші побідники вулицею Засулля ховаючись зовсім від ока тих, що дивилися на них із „Видів“.

Бій закінчився коло 2 години, але до темряви не розсідлювали Гордієнківці коней, бо все ще курилися ворожі паротяги недалеко Солониці, а під вечір виїхав тимчасовий їхній панцирник знову вперед, та трошки пострілявши а не діждавшися відповіді, пішов собі, але вже до самого Ромодану та ще і зі своїми товаришами.

Нічю знову тріскали стріли на тому березі Сули, а на ранок третього дня до міста входили заляпані болотом змучені Богданівці, що поспішали на поміч своїй кінноті.

Нарешті розсідлали коней та трошки відпочали, але наша „господарська частина“ безнадійно застрягла коло Гребінки, а тому богато дечого бракувало і лише завдяки росіянам, що залишили нам свої вози і ми могли підхарчуватися.

Погано було тільки те, що наші набої до гірських гарматок, які були в ешелоні, теж стояли там за Гребінкою, де їх таки трохи порозстрілювано, а при піхоті були польові гармати, яких набої нам не підходили. Взяти ж з собою польові гармати це було все одно, що спутати собі ноги і зробити себе нерухливим.

Тому просив я Натіїва, який прибув з Богданівцями, щоби як найскорше подав бодай воза з набоями.

20 та 21 березня підійшли до Лубен Дорошен-

ківці і Республиканці. Нарешті приїхали в ешелонах і німці, бо міст біля Гребінки поправлено, але ешелони з військами так забили дорогу, що вози з господарською частиною, а також і з нашою просунути було годі.

Бідолашні Лубенці не обійшлися таки без контрібуції, яку зібрали з ниж вже мовляв свої, штаб Натіїва.

Даремно протестували представники міста та доказували шкідливість цього акту для популярности нової української влади, відповідь була одна — „давай а то візьмемо силою". Начальник штабу дівізії, до якого я в цій справі звертався, відповів, що уряд виправивши дівізію та встановивши високі платні всім і кожному, не дав вистарчаючої кількости грошей, навіть урядових реквізіційних квітів, тому такий спосіб здобування засобів є неминучим.

Це признав і сам Натіїв переказуючи мені, що й гордієнківський полк має сам про себе думати, а тому що він як кіннота все є на переді, тож не може числити на підтримку з засобів дівізії.

Неприємна перспектива у своїй країні. Прінціп: „війна мусить годувати війну", який висунув в часи після французької революції Наполеон і який він застосовував завжди на чужих теренах, ледви чи був тут доцільний.

До цього часу ми були ще забезпечені, бо мали дещо ще від виходу з Київа, потім попродали дещо того вина, яке нам дали в Дарниці, тому мали ще гроші, але все те мусить колись скінчитися.

Свідомі українці Лубен ходили тому невеселі, і як кажуть, то й смерть одного з Шеметів, який застрілився після приходу нашої піхоти та штабів,

теж спричинило те, що він зазнав від українських військ, а саме відношення тих військ до населення, яке йому довелось побачити на власні очі, якраз не таке, про яке мріялося.

Наш лубенський актив казав, що міщани нарікають на всіх, крім кінноти, яка на їх думку єдина виконала відносно них обовязок, хоча, що правда, то й обовязком громадян є удержати те військо, яке їх боронить. На цей час нашого перебування в Лубнах припав випадок, який зясовує еволюцію, що йшла внутрі нових елементів полку. 20-го до мене прийшов барон Штакельберґ і заявив, що 3 сотня не хоче бачити своїм командантом Епова, бо він на підпитку настоював, щоби сотня співала „Боже царя храні", та лаяла Україну, уряд і т. д.

Я хотів перевести перевірку, викликав Епова, але він не зявився. Тоді я доніс про це у штаб дівізії. Натіїв викликав мене і довго умовляв полагодити справу, ну хочби призначивши Епова своїм помішником, бо мовляв Андрієнко хоч і гарний хлопець, але не від кінноти і не може мене заступити на випадок моєї відсутности. Довелося зясувати, що коли 3 сотня не витримала поглядів Епова, то що сказати про інших, але цим не міг я його переконати, а навпаки тільки викликав заввагу, що в війську не важні погляди, лише карність і хто не хоче слухати хай собі йде, бо за ці гроші хтось прийде інший. І маєш!.. Знову зясовую, що в мене кадрові таки гайдамаки, що чимало з них пішло якраз тому, що не хотіли служити за гроші, що кадр і якраз його погляди дорожчі богато разів від якогось там наймита фахівця зі старими дореволюційними поглядами. Так і розійшлися ми один другого не переконавши, бо

справа так і лишилася нерозвязаною А в час боїв під Ромоданом-Солоницею з 24 по 26, якраз в бойове розташування полку явився з невеличкою ґрупою їздців сотник Епов, який приїхав від штабу дівізії зясувати положення на фронті. Я поправді побоювався, що хтось із гайдамацтва в його стрільне; але минулося.

Коли ж бої скінчилися, то Епов зі своїми кінними і одним возом обігнав полк, сказавши, що їде на зади большевиків і невідомим способом опинився у Колчака.

IV

Ромоданська операція. Соціяльна диференція на селах між Хоролом і Лубнами та її впливи.

За 20-го та 21-го березня не поспіли ми посадити на коні богато людей, бо головно бракувало сідел, а вечером 21-го дістали зі штабу дівізії боєвий наказ, згідно з яким 22-го ранком мали піти розвідчі відділи в напрямку на Хорол, Ромодан, Дубовський на якому то фронті мала оперувати запорожська дівізія, вся на лівому березі Сули. На право від нас, в напрямку від Золотоноші, мала оперувати баварська важка дівізія, на жаль числа її не памятаю, але була вона під орудою ґенерала фон дер Гольца, родича відомого німецького військового письменника та колишнього головного інструктора турецьких військ. Ця дівізія ще не перейшла Сули, яка низче Лукомого була обсаджена червоними. Вліво на Лохвицю теж мала наступати німецька кіннота піддержувана пішою бригадою, щоби перейти Сулу під містечком та простувати далі на Харків. В околицях села Лазорки

мала зосереджуватись теж піша німецька бригада, яка вже висунула два курінi з артилерією у самі Лубни як свій аванґард. Отже з наказу виявилось, що лишень ми Запоріжці перескочили Сулу, а що далі як на північ так і на південь Сула ще не перейдена німцями, які щойно мають починати бої за переправи.

По тому наказі Гордієнківці мали висунутись як найдальше в сторону Хоролу, обійти село Лукоме та допомогти в акції баварцям. Вліво по залізниці на Ромодан мав рушити тимчасовий панцирник та ешелон Дорошенківців, а по широкому шляху на Ромодан кінна розвідка Республиканців. Богданівці мали залишитись у резерві. Таким чином 250 городієнківським шаблям та 4 „Кольтам“ і 2 гірським гарматкам давалося завдання на справжній кінний полк.

Крім того окремою запискою повідомлялось, що отаман Натіїв має перевести перегляд полку перед його відходом на площі перед собором.

Отже почали ладнатись до виступу, запрягли всі свої вози по 6 коней, як при гарматах, щоби не було часом перешкоди в русі. Посадили на вози крім озброєного їздового ще по одному пішому з крісом, а два вози навантажили самими озброєними пішими по 6 на віз і позичили у Богданівців одного „Максима“, так що обоз став уявляти зі себе самостійну бойову одиницю в 20 крісів, один звичайний скоростріл та один „Максима“.

Решту всіх пішаків сформованих у похідну сотню треба було залишити, бо нікуди їх було взяти та й зброї не мали вони досить.

Цю нашу першу похідну сотню забрав собі штаб дівізії та сформував курінь поповнень для

цілої дівізії, з якого ми до речі не дістали ані одного чоловіка. Командування цим курінем приняв воєнного часу „капітан“, сотник Деркач. Це прізвище назначую тут тому, що доведеться з ним ще раз стрінутись, змальовуючи певні політичні інтриґи пізніших часів. Сотник Деркач з „Просвітян“ Лубенщини, не знаю чи не з учителів, людина начитана, самовпевнена, спокійна; при першому знайомстві робив гарне враження головно виразною закінченністю кожної думки, яку висловлював не поспішаючи короткими, ясними реченнями.

22 березня був гарний теплий день. В ясному соняшному сяйві гарненькими та чипурненькими здавалися Лубни і з їх високого берега було видко далеко-далеко аж до самої Покровської Богачки та Ромодану, що десь чорніли на обрію. Щоби не вертати та не розривати дальшого оповідання про нашу чотироденну бойову операцію, таки зразу змалюю тут місцевости, в яких вона велась. Від Лохвиці на Ромодан, Покровську Богачку і далі на села Кодинці і Оборонь тягнеться смуга горбів, які являються найвищими пунктами всієї околиці між ріками Сулою та Хоролом. Від цих горбів до річки Хоролу йде рівне плоскогіря, що кінчається крутим берегом Хорола, а до Сули відокремлюється декілька похилих, злегка горбоватих язиків, з яких в самому районі боїв було три: Дубровський, Березоточі,—Покровська Богачка — хутори солоницькі та Покровська Богачка-Лукоме. Кожний з них опирався у Сулу, при чому біля Березоточі, солоницьких хуторів та Лукоми ці язики горбів утворювали досить високе плато, яке хоч і було низче від правого західнього берега Сули, але підносилося над тими рівнями, що лежали між

ними. По широкій долині, між першим та другим язиком проходив шлях піднімаючись повільними закрутами в гору до залізниці Лубни-Ромодан, а по самому верху, весь час домінуючи над залізницею, йшов широкий ґрунтовий шлях на Хорол де-не-де обсажений великими деревами. Цей шлях проходив через південний край Покровської Богачки на останньому кільометрі різко піднімаючись до неї вгору. Перед самою Богачкою з правого боку шляху видніла ґрупа старих розритих високих могил-курганів, а коло них йшла дорога Ромодан-Лукоми.

Від Березоточі через перестанок Солоницю до хуторів солоницьких тягнеться рівнина з піскуватим покладом, від якої оті горбоваті язики піднімаються в гору на 2—4 метри, відокремлені від рівні потічком, який вливається в Сулу коло хуторів солоницьких. Між ними та розлогим селом Солоницею, на останніх $1^1/_2$ кільометрах, якраз між цими двома оселями, потічок цей творить широкий багнуватий ставок, який у горі починається коло самого широкого шляху, що пробігає через той потічок по деревлянім довгім мості, а внизу лучиться з Сулою короткою але дуже високою та багнистою долиною, на якій в часі, коли йшли згадані бої, стояли калюжі з водою.

Сама Сула понизче залізничого моста починає розходитись притоками з багнуватими чи й сухими островами, поміж ними утворюючи щось подібне до Великого Лугу на Дніпрі, тільки в богато менших розмірах і цей район зветься Посуллє та тягнеться майже до села Лукоми.

Щодо поселення у цьому районі, то крім Покровської Богачки та солоницьких хуторів, є тут низка хуторів із садочками, які майже без перерви

тягнуться від хуторів солоницьких і кінчаться в $1^1/_2$ кільометрах перед Покровською Богачкою. Ці хутори денеде підходять близче до великого шляху.

Поміж розкиненими солоницькими хуторами видніють подекуди рештки тих старих валів і окопів, в яких відбивалися козаки від поляків, де загинув Лобода та Наливайко зі своїми Запорожцями.

Коло девятої години ранку 22. виладнався полк перед лубенським собором, коло якого зібралося багато народу, бо з полком відходило й чимало таки лубенців, які щойно зголосилися до нас.

Перегляд полку отаманом Натіївом затягнувся майже цілу годину, бо він дуже уважно переглядав насідлання майже кожного коня, стан зброї та вюків. Підчас перегляду, знову при нагоді, просив я, щоб витягнено на залізниці вперед ці вози з гірськими гарматними набоями, бо вирушили ми у похід маючи всього по 70 набоїв на гармату замісць належних 150.

Нарешті висунулась 2. сотня, з якою пішов Андрієнко, а за чверть години і решта полку. 3-тя сотня, гармати, 1-ша сотня, скоростріли, 4-та сотня, а невдовзі і за нею наші імпровізовані піхотинці, що були приділені до кінноти, яких вів сам Олекса Григоріїв, значковий.

Штаб і команда звязку йшли попереду кольони. Спускаємось по деревлянім мості та повертаємо вправо на Засулля і чуємо гулкі гарматні вистріли в стороні солоницького перестанку. Це імпровізований „Дорошенківець“ свариться з „Заамурцем“, який вийшов йому на зустріч із Ромодану.

Їдемо широкими вулицями Засулля, минаємо знайомі вже „Види“, які на тому березі Сули пере-

повнені цікавими мешканцями Лубен, які вимахують до нас шапками, хустками та парасолями.

Співаючи доходить кольона до переїзду через залізницю, якраз за стацією Солониця, на якій стоїть потяг з дорошенківським десантом.

Раптом, над стацією рветься пара шрапнелів і потяг починає відходити в наш бік, а із закруту залізниці вилітає стріляючи наш імпровізований панцирник, навздогін якому вибухають, то зправа, то зліва, чорні стовпи диму. Це взяв його в оборот „Заамурець“ в товаристві другого теж імпровізованого панцирного потягу.

Полковник Алмазів, не чекаючи наказу, вискакує зі своїми гарматками на горб з вітряками, перед селом Солониця, та готовиться знову почастувати старого знайомого. Ми трухцем переходимо через залізницю, щоби сховати коней в розлогих Солоницях, але зі сторони „Видів“ різко звенять стрільна 42 лінійної гармати, а її важкий набій своїм проймаючим свистом виє понад нами і глухий вибух високо викидає дим і землю там десь за хуторами, за якими димить „Заамурець“.

Це єдина запоріжська важка гармата вставила своє словечко у сварку панцирників. І знову „Дорошенківець“ посувається вперед, а за ним ешелон десанту. Ми прискорюємо бігу, щоби вийти на широкий шлях, загрозити задам ворожих панцирників і тим примусити їх до відвороту.

В часі нашого переїзду пояснюю гайдамацтву, що це за місця, по яких ми їдемо і бачу як переходячи міст вони повертають голови в сторону солоницьких хуторів та валів між хатами знимаючи шапки в пошані перед тінями предків, колишніх запорожців.

Швидко піднімаємось у гору, переїздимо першу смугу хуторів, які переходять через великий шлях і бачимо вліво, в долині, вже трохи за нами, дими панцирників, які перестрілюються.

Спиняємо марш. Стежі третьої сотні зїздять рілею в долину в напрямі на зади ворожих панцирників, а гарматки виїздять на відкриту позицію, щоби післати їм гостинців. Але до бою не дійшло, не знаю чому, чи то побачивши наші приготовлення чи з іншої причини, бо по нас не стріляли, а ворожі панцирники пішли собі швиденько до Ромодану, але „Дорошенківець“ їх не переслідував, тому що залізниця була зіпсована.

Знову збираємо висунені вперед бойові стежі, знимаємо з позиції гарматки, а тим часом підгодовуємо коней.

Шкода, що всі ці приготування до бою, якого не було, забрали нам богато часу, так щойно по другій годині рушаємо далі, перейшовши смішно мало, бо ледви яких 12 кільометрів за $3^1/_2$ години, а перед нами до Покровської Богачки, мети нашого маршу на сьогодня, ще цілих 18 кільометрів дороги.

Рушаємо повільно далі піднімаючимся шляхом з якого на право видко дерева хуторів у лузі, куди проїздять стежі 2-ої сотні; вліво, далеко в долині залізниця, на якій в далині, позаду, снується дим „Дорошенківця“. Попереду по шляху то виринають то знову зникають чорні папахи з червоними верхами 2-ої сотні.

Раптом попереду паде сальва, яка переходить в крісову тріскітню, і видко, як в напрямі невеличкого хутора із садочками, гонить, виблискуючи шаблями над головами, лава 2-ої сотні. За хвильку лава зни-

кає в хуторі, звідки починається стрілянина, на яку хтось ізза хутора відповідає, а від хутора летить один гайдамака з донесенням, що це була піша засідка, яку вибили з хуторів, але далі не можна посунутися, бо перепинює вохка долинка, де в розмоклій ріллі грузнуть коні. Два коні і один гайдамака ранені, з боку ворога двох зарубаних, один полонений. Це круковська партизанка, стріляють погано...

З копита вирушає до хуторка чета „Кольтів" і штаб, щоби зорієнтуватись; третя сотня прискорює бігу і відокремлюється від решти полку і гарматок швидко посуваючись шляхом.

„Кольти" живо вирішують справу. Ворожа розстрільна ріжноманітно вдягнутих людей, досить таки в порядку, відстрілюючись відходить на південь до хуторів у лузі, там теж стрілянина, — очивидячки задержано бокові стежі 2-ої сотні.

На ріллі, проти хуторів, залишається декілька вбитих. Третя сотня йде без перешкод аж до тих хуторів, що на шляху Ромодан-Лукоме, але там її спинює стрілянина та вона обїздить ці хуторі зліва, від півночі примушуючи ворога відступити знову в сторону хуторів, що на право.

Друга сотня забравшися із того маленького хуторка, що була заняла, долучує позаду кольони полку, а 1-ша сотня іде на південь по шляху на Лукоме, щоби вичистити від ворога хутори в долі, де все ще не вгасає стрілянина. Третя сотня, від хуторів на перехресті шляхів, веде розвідку на Покровську Богачку, але її стежі щось мляво й нерішуче посуваються, а тут вже і вечеріє, червоніє небо, з лугів піднімається мряка і як далі так піде, то не бути нам до ночі у Богачці. Як полонений так і селяни кажуть,

що сама Богачка не занята, що всі „Круковські партизани“ порозкидані четами для звязку, від Лукомого, де „червоноармійські полки“, аж до Ромодану, що сподіваються кожної хвилі прибуття великої допомоги. Отже треба негаючись заняти Богачку, яка дасть в разі чого добре опертя для полку. Тому не чекаючи на звідомлення розвідки сунемо цілим полком, вирушаємо вперед крім 1-ої сотні, яка пішла з двома скорострілами вправо і там почала вже бій. Це підбадьорює стежі і вони зникають хутко у сумерках і мряці.

На право змовкає стрілянина. Очивидячки, перша сотня перемогла. Їдемо в темряві вгору. На право ледви чорніють на небі високі могили. Аж тут, від Покровської Богачки, чітко грянула крісова сальва і кулі зі свистом й чарканням понеслись над полком.

Смужка вогню від тієї сальви блискає на чорних сілуетах високих дерев панського саду при самій дорозі, а за хвильку зривається нагальна крісова стрілянина, що блискає на відтинку 10 кроків, 100—200 вліво від шляху і знову рій куль над головами. По шляху до полку і по ріллі вліво чвалують розгукані коні без їздців.

От і маєш вільну Покровську Богачку...

Одна з гарматок без наказу починає бити по тій смужці вогників, які блискають вліво від шляху, на право від шляху бурхає знову чітка сальва, але на щастя зависоко.

Сотні злізають з коней, яких швидко відводять взад, але коло Покровської Богачки чути свистки, знаки, якими спиняєтьтя крісовий огонь і настає раптом повна тишина, а з тим зникає і смужка вогників, ціль для наших гармат, які теж вмовкують.

Ясно, що це нас зустріли не „Круковські партизани“, а щось солідне, крісів яких до 300, головно по властивостях вогню, щось дуже дісціпліноване.

Ніч, незнайома місцевість і витриманість того, що заняло Покровську Богачку, не дає жадних шансів для нічної атаки, тимбільше, коли половину людей доведеться лишити коло коней. Тому залишаємося на ніч у хуторах, що тягнуться попри шлях Ромодан-Лукоме, при чому сотні росташовуються так як вони спинилися в бою, а саме: 1-ша та 4-та, гармати, пішаки, обоз і штаб з двома „Кольтами“ у хуторах в долині направо, де є більше місце для людей та коней; 3-тя на самому перехресті доріг проти високих могил, 2-га з двома Кольтами вліво від шляху.

На ніч наказано повести розвідку: 1-ій сотні в напрямі на Лукоме, піхотинцям з півдня на Богачку, а 2-ій і 3-ій сотням проти свого росташування, останній з них також і в напрямі Ромодану.

До другої-третьої години в ночі ми вже мали досить вияснену ситуацію, а саме, що ми є в півколі ворожих частин, бо заняті хутори на пів відстані між Покровською Богачкою і селом Лукоме, а від них ворожі сторожі тягнуться безперервно через Покровську Богачку та знову висуваються на захід коло залізниці, займаючи там переїзди між Ромоданом і Солоницею. Ці сторожі були дуже чуйні, так що нашим розвідчикам було важко з ними упоратись, але все таки наші пішаки зняли одну стежу, якої документи виявили, що перед нами у Покровській Богачці стоять лотишські, червоні частини.

Пішаки наші чули, як пройшло пять потягів на північ до Ромодану і три від Ромодану, та як два

з останніх на довше затримались за Покровською Богачкою, де була стація Хорол.

Таким чином ясно стало, що таки підійшла та допомога, на яку чекали большевики.

Тому, що ми вже зійшлися з порядними і реґулярними частинами, то ця ніч коштувала нас більше чим всі ті бої під Лубнами.

З розвідки, що налетіла на ворога під Богачкою, вернув лише один і причвалало три поранені коні. Одного вбитого з тієї розвідки забрала в ночі наша стежа, а решти так і не знайшли. Розвідка втратила з пішаків трьох ранених і одного вбитого, з 1-ої сотні, якої розвідка теж була наскочила нічю на ворожий вогонь, не вернуло 3-ох гайдамаків; навіть у гармашів був один ранений, так що загальні втрати винесли яких пять відсотків бойового складу полку.

Коли штаб полку мав уже всі ці відомости, наказав на ранок, ще заки розвиднів, остре поготівля, коні мали бути посідлані, піхотинці зосереджені коло возів, гармати на позиції.

Ця ніч з 22-го на 23-ій була цікава ще й тим, що тоді вперше на Україні, нам довелося спостерегти початки соціяльного поділу на селі, в тім здавалось би моноліті, за який ми його уважали.

Знову таки доведеться забігати вперед і змалювати це явище, бо воно не обійшлося таки без впливів на ті бої, що велися на землях і поза хатами цих сіл, в яких люди не були вже цілком пасивні, а сприяли, або шкодили ріжним сторонам.

Не знаю чому, мабуть тому, що в тих околицях, про які мова, була переведена частково „столипінська реформа“ чи то в залежности від впливів поблизького

Ромодану з його робітнями, але тут соціяльна диференція відчувалась гостро.

До речі кажучи, цей соціяльний поділ був відніший на Лівобережу та майже зовсім не відчувалося його на Запоріжу, ані на Волині, чи Поділлю. Не знаю чому це було так, може тому, що ми були в ріжних сторонах України і в цілком відмінні часи, коли були цілком інакші соціяльні обстанови нашої визвольної боротьби.

„Столипінська реформа“ в 1910—1912 роках полягала в тому (для тих пишу, хто цього не знає, чи не памятає), що селянинові, шляхом повної протекції давали можність відокремитись „на отруб“ тоб то зібрати до купи належну йому, в тому чи іншому вигляді, чи то як громадську, чи як приватну землю, який міг відмежуватись від сусідів „на отруб“ і міг поставити собі на цьому кусникові землі хутір і зажити своїм власним життям. Отже штучно творилася верства дрібних земельних власників і тим змінялася психіка селянина.

Однако на ці хутори „отруба“ спромоглися вийти далеко не всі селяни. Тому поруч із великими селами, як от Солониця та Покровська Богачка були й хуторі солоницькі, хуторі покровські і т. д.

У селах залишалася тоді попередня система господарки, на хуторах нова. А тому, що хуторі мали підтримку держави, ті із них, в яких були активні та заможні господарі, почали поширюватися коштом слабіших та коштом села, що хутко пішли в найми до тих „крепкіх мужічкоф“, як їх назвав „реформатор“, подібно як йшли і до тих панів, яких шиковні маєтки паразитами приліпилися до великих селянських осель цього району.

Цей клин в село вбила розумна й талановита рука, тому панський двір — низкою цупких щупальців — „отрубів“ - хуторів почав дусити і пролєтаризувати решту селянства.

Природньо, що у відповідь на те, прийшла ненависть визискуємих проти визискувачів.

Для українського визволення було дуже погано, що ті пани, які сиділи по тих районах, були хоч й не всі, а тільки частинно „просвітянами“, що займалися українським, чи пак малоросійським культуртреґерством, а тому та переважаюча маса селянства, яка залишалася поза „отрубами“, чи втратила позиції в економічній боротьбі на „отрубах“, мала нахил залюбки ототожнювати нас, значиться, війська Центральної Ради, зі своїми соціяльними ворогами, панами та кулаками, які теж „от про цю Україну кажуть“ та „своєї української влади хочуть“, тоб то в їх примітивній уяві українська влада мусіла бути владою панів та кулаків і природньо „чужою“.

Цікаво, що панове дідичі та кулаки теж числили нас „своєю“ владою і звертались до нас за вирішенням тих чи інших примітивних „соціяльних“ проблєм, яких вже назбиралось досить багато.

Щоби оминути закидів певної сторонничости, якої вистерігаюся в моїх спогадах, то наведу докази, а шановних читачів попрошу й надалі звернути більше уваги на відносини населення в його ріжних верствах.

І так, тільки ми стали на ніч по хуторах, як прибігли дядьки та просили „негайно арештувати, а то й розстріляти тих „большевиків“, що є по хуторах“. 3-тя сотня в першій горячці вже вислала була відділ на екзекуцію над „большевиками“, на

щастя вислані штабовці спинили розгін і „большевиків“ приведено в штаб. Тимчасом ми розпитали дядьків, хто є отті „большевики“ та в чому їх „большевицька“ діяльність і виявилося, що „большевиками“ є: народний учитель, який аґітував за земельною реформою та за списком українських с-рів і доводив, що право приватної власности є злочином. Цей учитель тієїж ночі прийшов до нас з Покровської Богачки з повними інформаціями про росташування большевицьких військ і вступив до нашого полку. Далі тими нібито „большевиками“ були з селян ті, які аґітували за експропріяцією панських маєтків в Покровській Богачці і за — уявіть собі, який злочин — за проведення негайно земельної реформи після змісту.... деклярацій Центральної Ради, а не її пізніших пояснень та обіжників.

Тим „большевикам“ хуторське кулацтво разом із дідичом загрожувало приходом „порядних“ військ, отже ми і прийшли разом із німцями... і тому стали для них чужими. Вони воліли допомагати большевицьким чужонаціональним частинам тим більше, що ці останні добре таки аґітували проти нас, використовуючи вище змальовані настрої.

Тому то кожний збіднілий хутір у цьому районі, в околиці Хоролу, був розвідчиком для ворога і там знали про нас стільки, скільки ми про них. Тим то пояснюється появлення в цьому якраз районі партизантських відділів під орудою Вареника та Баса, відділів сформованих з українських селян, які воювали проти українських військ і тієї влади, що деклярувала себе владою „народу селян і робітників“, про що ще буде мова.

Далі побачимо також, що коло Полтави, де

переважають села і де не було „столипінської реформи“, обставини змінюються.

З першими проміннями світанку 23-го березня виїхав командант полку зі штабом на розвідку до тих високих розкопаних могил направо від шляху, що лежали в якихсь 1500 кроках від горбів перед Покровською Богачкою, на які висунулися нічю ворожі сторожі.

З могили видко далеко на всі сторони: просто край села Покровської Богачки в 1000—1200 кроках за тими горбами, що їх займала ворожа сторожа, до неї в південному кінці підходить великий шлях; вліво рівний степ до Ромодану, весь у смугах туманів, що піднімаються над нерозтаявшим ще снігом. Вправо на обрію вал того язика, що йде на село Лукоме загинається і зникає за хуторами в придолі, де ночувала перша сотня і де тепер лежить біле пасмо туману, з якого сторчить мов острівець ґрупа дерев, позаду йде повільно в долину шлях і від нього — вправо і вліво спускається, помалу в один і швидко в другий бік, степ чорний, розораний і заволочений — на південь рівнобіжно до цього шляху ясніють дві смужки полевих доріжок.

У далекозорі видно докладно невеличкі окопи, розкинені то там то тут по цілому овиді у східній стороні, з окопів піднімаються димки, а між окопами в ряди годи пройде то зникне ґрупка з двох, трьох людей з крісами очивидячки звязкова стежа — на право в напрямі на Лукоме герцює розвідка 1-шої сотні під ворожим обстрілом.

Безумовно маємо до діла з реґулярним військом, бо сторожі — це малюнок з російського статута (впоряду).

З близчих горбів помітили рух у розкопі могили та почали пострілювати, і то досить влучно, бо кулі дзикали близько та чиркали об могилу.

Але як тут підійти до них та підглянути те, що там позаду, за сторожею? Той „большевик“ (з куркульського погляду) учитель казав, що на стації Хорол висаджувалась цілу ніч піхота і кіннота, не знав тільки чи з артилерією і вони заночували в Покровській Богачці. Спробувати мабуть стрільнути з гармати на високому розриві, щоб селові не пошкодити, може поділає.

Звязковий іде до батерії, видко як вона поволі витягається з нічлігу та переходить вже на ріллю, де стає. Від неї їде їздець на могили з телефонічним дротом, але в той час щось зачорніло на шляху, та з Покровської Богачки виходять піші стежі, за ними застава, а за 10 хвилин і цілий відділ в сотню людей зі скорострілами. Вправо через горб теж йдуть ґрупи людей на захід і перед ними трухцем відходять наші кінні стежі.

Одночасно тріскають постріли в другій сотні і десь далеко в стороні Лукомого бухає один гарматний стріл, за ним другий, третій.

Починається очивидячки наступ сил кілька разів більших чим Гордієнківська горстка, а мабуть й більших, як ціла Запоріжська ґрупа.

Було вже біля 7-ої години ранку. Треба значить, гальмувати, скільки можна, цей наступ, щоби дати час на вирішення бою під Лукомим, де чимраз більше змагається гарматня стрілянина, та де очивидячки намагається перейти Сулу, нижче Посулля, німецька кіннота. Отже наказується 2-ій сотні з двома скорострілами під орудою Андрієнка при-

кривати великий шлях посуваючись попри нього і шукати звязку з нашою піхотою; 1-ій сотні залишитись в придолі біля хуторів, піхоті під орудою Олекси Григорієва (не все адютанти мають бойові завдання, лише у Гайдамаків) пересунутись на возах попри хуторі в долину на зади і з кількома кінними забезпечувати полк від можливости далекого обходу зі сторони села Лукоме, 3-тя сотня і гармати мали оперувати на полевих доріжках на південь від шляху, звідки можливо обстрілювати з гармат весь аж надто широкий „фронт“ полку; 4-та сотня в руках команданта поза 3-ою сотнею.

Наказ видається сотенним, що зїхались на перехрестя доріг під могилами. Вони дістають вказівки, які в тих обставинах уважалося доцільними, а саме — здержувати ворога комбінованим боєм, спішуючи гуртки і примушуючи його розгорнутися та загрозою кінного наскоку приневолити його до задержки, щоб загаїти час. Увесь успіх залежав від ініціятиви низчих командантів, обопільної підтримки та рішучости всіх у полку. Лубенські бої давали запоруку, що з Гордієнківцями можна ризикувати й на це.

Чвалом розїздяться командуючі по своїх частинах, і внедовзі гупає перший наш гарматний постріл, починаючи „концерт“.

Ворожа передня сторожа, попавши під шрапнелі, розгортається в рідку лаву вправо від шляху і настирливо посувається до могил, звідки після крісової перестрілки зїздять стежі 3-ої сотні.

Ворожа розстрільна займає могилу і бачить перед собою відходячу трухцем лаву 3-тої сотні і наші гармати, які сердито доводять їй всю небажаність перебування на могилах. Піднялась остра

стрілянина, кулі свищуть по цілому полі і деякі дзенькають в щит гармати, що лишилась на позиції, в той час, коли друга переїздить на нову позицію взад.

В центрі стає надто тепло, але швидко наспіває допомога: зліва виїздить поблискуючи витягненими шаблями 2-га сотня, а її скоростріли примушують могили дещо втихнути. На право теж відзиваються скоростріли першої сотні і ворог проти 3-ої сотні дещо уговкується, але не на довго.

Зправа і зліва від могил розтягаються нові, широкі ворожі розстрільні, тому 3-тя гордієнківська сотня та гармати і скоростріли, не чекаючи нового навалу куль, трухцем відходять за недалекий пригорб, де вже не видко з могил, залишаючи тільки рідкі кінні стежі.

Вже девята година — і добре, бо ворожа піхота пройшла від Покровської Богачки усього 2 кільометри, тобто, як буде так поспішати, то недалеко дійде.

Очивидячки, що в них немає гармат, бо певно булиби показали їх за ці майже півтора години. Мабуть, що це якась бічна охорона так 1000—1500 баґнетів, якій не ризкнули дати гармат, бо непевні дороги.

Серед тишини, що залягла по нашому відвороті, чути як несеться гук гармат від сторони Лукомого, починають бухати гармати і на ліво близько коло залізниці, на якій видно, як снуються дими декількох потягів.

Позаду, в ясному соняшному сяйві, виблискують копули Лубенського собору.

—„Мабуть, що з Видів на нас дивляться“... — каже гайдамака, зі стежі 3-ої сотні,

стягаючи коня поводами, який рветься до своєї сотні, що вже зійшла в невелику заглубину і помагає гарматам переїхати через болото, в якому грязнуть колеса.

Ворожа піхота, не бачучи нас більше, встає й починає стягатися до великого шляху, щоби не йти по вогкій ріллі, в якій грязнуть ноги. Але ні, так не йде!.. І знову гупають наші гармати, білими хмаринками над шляхом, переконуючи ворожу піхоту в неможливости користуватися такими вигодами як шлях, коли перед ними українська гайдамацька кіннота.

Знову розвертаються розстрільні, та грузнучи по ріллі, звільна посуваються на захід.

Добра піхота, — мало звертає уваги на вогонь наших гарматок, але, що правда, вогонь цей дуже таки слабонький, бо з початку боїв було лише по 70 набоїв, а тепер ще меньше.

Раптом зривається тріскітня в ліво від шляху! Спиняються ворожі розстрільні: це 2-га сотня блиснула їм у вічі шаблями, позначивши початок кінної атаки, бо звичайно атакувати жмінці кінноти таку велику розстрільну було годі.

Звідкись і від залізниці, де все сильніше гули гармати, впало два ґранати, знімаючи чорні стовпи диму та болота за великим шляхом і — ворожі розстрільні знову пішли вперед.

В центрі розвертається в рідку лаву герцьовників третя сотня і також готується до чергового наскоку та чергової затримки наступаючих. Зправа від далеких хуторів, що в долині, виїздить негайно лава 1-ої сотні звернена майже на південь — перескакує якийсь рів і задержується. Від неї підїздить

гонець і доповідає, що до хуторів підходить ворожа кіннота, шабель 300—400; а далі видко ще другу ґрупу яких 200 шабель; кіннота ця зі списами, одягнена в короткі кожушки і штани з червоними лямпасами.

Ну, а що буде, як це якийсь донський козачий і фронтовий полк? Як тут викрутитися?

Між тим третя сотня чвалом пігнала на горб, обстрілювана піхотою, що задержалась — і вихрем у розсипці повертає знову у долину.

Готуємося до зустрічі нового ворога, про якого повідомляємо другу сотню з наказом не спускати нас з ока, щоби отримувати звязок, пішаки дістають наказ засісти в якомусь хуторі та бути на поготівлю, як ми наведемо на них ворожу кінноту і пічнемо бій спираючись на їх вогонь. Третя сотня дістає наказ злізти на хвилину з коней, щоби вони випочали і набрали сил на випадок кінного бою, гармати, щоби підготовились до вогню направо та до швидких змін позиції. Взагалі робимо все, щоби зручним маневруванням вирівнати невигідні взаємини сил.

Ось і ворог: досить стрункі лави виїздять з хуторів і трухцем їдуть у гору в напрямі на 1-шу сотню, яка неторопливо відходить до 3-тої та 4-тої сотні і гармат.

Дійсно — списи, козацька виправка, червоні лямпаси... але перший наш гарматний стріл руйнує ілюзію донського нібито козацтва. Кіннота замісць того, щоб розсипатись та прибавити ходу, унеможливлюючи тим способом противникові добрий приціл і вирватись поза обсяг вогню, їздці сипляться як горох із коней, покидаючи їх та списи і чим швидше пішки біжать до хуторів, звідки починається безладна крі-

сова стрілянина. Перша сотня, що в той час підійшла, теж малощо не попадала з коней, але від сміху, бо фронтовики гусари не могли видержати, дивлячись на то все.

Як потім виявилося, були то не донські козаки, а донецький пролєтарський кінний полк...

Комусь то впало на думку заімпровізувати кінноту, посадивши шахтярів-робітників на козацькі коні і одягнути їх в штани з червоними лямпасами та дати їм списи до рук, якими не вміли володіти. Отже людці, що ніколи не їздили на конях, звичайно у мент смертної небезпеки, як найскорше старалися покинути все те, що їм здавалося небезпечним і що могло збільшувати їх величину та видимість як ціль для стрілів, як от кінь, або спис; вони радо були б скинули певно і штани з отими червоними лямпасами, як би не зимно. Бо, щоби усвідомити собі додатні властивости швидкости коня, на це треба довшого часу. Тому з „донецьких" полків вийшло ні те, ні се; ні піхота на конях, ні кіннота.

У всякому разі за цілий 23. березня вони вже нас більше не непокоїли спробами кінної атаки, а були шкідливі лишень тим, що весь час висіли у нас за правим крилом і врешті, покинувши цілком коней і перемінившись у досить порядну піхоту таки примусили нас передчасно відійти.

Зліквідувавши небезпеку з правого свого крила повторили ми ще один раз затримку герцьовниками наступавшої піхоти так, що до другої години попол. вони пройшли лише 10 кільометрів, а о другій годині остаточно припинили наступ, очивидячки тому, що люди цілковито були перетомлені безперервними трівогами та походом по вохкій ріллі та слизьких стерниськах.

Ми притулилися коло тих других хуторів, які переходили через шлях перед хуторами Солоницькими та мали намір задержатись там аж до ночі. Але від наших пішаків, що були вже коло самих Солоницьких хуторів, прийшло алярмуюче донесення, що на них наступають якісь розстрільні з кінними стежами, а за хвилину донеслася звідтам горяча стрілянина, отже довелося з двома кінними сотнями поспішати на поміч та відігнати „Донецькі“ вже спішені полки і „Крюковських партизанів“, які малощо не окружили наших пішаків, а під ніч довелося перетягнути до Солоницьких хуторів і решту полку, бо таке висунення наперед малої горстки кінноти вночі було вже надто небезпечне.

Наша Запоріжська піхота мала в цей день теж аванґардні бої та перейшла головними силами на східний беріг Сули, висунувши передові сторожі на перший гребінь тих горбів, що були перед стацією Солониця якраз нарівні з Солоницькими хуторами. Таким чином наша піхота вже вийшла з долини, в якій лежали села Засулля та Солониця і лишень головні її сили ще були зосереджені в тих селах.

Німці за цей день дістали відсіч на півночі і на півдні від нас, і не могли перейти Сули, причому на півночі проти німців появився чеський відділ.

Штаб нашої дивізії перейшов на стацію Солониця, куди поїхав і я за дорученнями та з донесеннями.

На 24-го Гордієнківці дістали наказ приняти участь у загальнім наступі Запоріжців на Ромодан, наступаючи в напрямі на Покровську Богачку. До полку приділено легкий авто-панцирник „Партизан“ системи „Пірліс“ з двома скорострілами, — наш давний знайомий ще з боїв на „Фундукліївській“

і „Пушкінській“ вулицях та типоґрафії „Корчак Новицького“ в Київі.

Нічю було тихо і нашої сторожі ніхто не турбував. У ночі підійшло до полку ще дванайцять наших пішаків із похідної сотні, які роздобули зброю та привели із собою декілька селянських возів, на яких Корніяш вислав нам з під Гребінки, де безнадійно застряг наш ешелон господарської частини, набої для гармат, крісів та скорострілів. Це сталося в сам час, бо для гармат було обмаль муніції, щось по 20 стрілен на кожну і тепер приведено їх скількість як не до повної форми то хоч поза сто.

Ті, які прибули, оповідали, що підчас бою на „Видах“ були цілі Лубни аж не можна було протиснутись, що змобілізовано всі далековиди і що за право користуватись ними плачено гроші.

Лубенці бачили здалека всі наші виходи та наскоки, цілий перебіг боїв з донецькими пролєтарськими кінними полками, так що в Лубнах оповідали про нас вечером вже справжні леґенди.

Німці стягнули до Лубнів один курінь, і завтра думають вислати кінну розвідку на східний беріг Сули.

Ранком 24-го, як Гордієнківці сідлали коней, пройшов через наше росташування німецький, досить великий, відділ і пішов на Покровську Богачку.

Не встиг минути він перших хуторів, через які переходив шлях по невеличкій обсаженій деревами греблі над ставком, як затріскотіли там стріли, а внедовзі приїхав до нашої стежі селянський віз, на якому лежало двох ранених та сидів один теж ранений німець і верхи коло воза їхав ще один ранений; біля воза були привязані два коні, з яких один, теж ранений, трохи кульгав.

Ранені німці оповідали, що їх відділ був обстріляний з хатів, але він перебив тих кількох, що стріляли, а відправивши ранених у зад, сам пішов далі, ухилюючись дещо на північ від великого шляху, щоби бути подальше від хуторів.

Виходило з того, що нібито поблизькі хуторі вільні. За якусь годину дійшов до нас зі стації Солониці панцирник „Партизан“ і ми вирушили знову по знайомому шляху на Покровську Богачку.

Попереду йша перша сотня та розвідчики з „Партизана“, за нею, то наближаючись до першої сотні, то відстаючи від неї, тухкотить своїми міцними моторами „Партизан“, а за ними йшла решта полку. Для „Партизана“ тяжка була ця дорога — часом сухо і твердо, калюжі й болото, а найпоганіше на тій греблі між хуторами, тому наближаючись до хуторів „Партизан“ прибавив ходу, щоби мати час направити за допомогою першої сотні шлях і не затримувати полку. За хвилину він вже сховався від нас за далекими хатами хуторів. Пройшло ще хвилину, і в хуторах затріскотіла стрілянина крісів і скорострілів.

Ізза хуторів на зустріч нам летять з розпатланими гривами коні без їздців, а між ними чвалує декілька козаків з 1-ої сотні, які намагаються навернути цей кінський табун на шлях, щоби не розбігався на боки.

Один з козаків доповідає нам, що „Партизан“ застряг у грязюці на греблі і що з хуторів відкрито по ньому густий вогонь, притому перша сотня, покинувши коней в заді намагається витягнути „Партизана“ відстрілюючись від ворога.

Треба помагати. 3-тя сотня розвивається у лаву

та обїздить хутори з півночі, 2-га йде в право на хутори відтягнути ворожий огонь на себе; гармати гонять шляхом, щоби майже навпрост бити по тому березі ставка; 4-та сотня виславши декілька вершників, щоб позавертати коней 3-ої сотні, маркує резерву. Штаб полку, що виїхав на горбок, бачить як по греблі повільно повзе назад стріляючи з обох скорострілів „Партизан“ окружений чорними гайдамацькими шапками, які ховаючись поза вербами завзято стріляють на той беріг ставка, де зпоза плотів хуторів тріскотять стріли.

Розтягнуті на греблі постаті і коні свідчать, що ці стріли не йдуть на марно, але швидко доспіває третя і друга сотня та гармати.

Раптом з боку залізниці загули гарматні вистріли і стовпи чорної куряви бухають з боків 3-ої сотні.

Біда! В 3-ій сотні багато молодняка, а головно не кавалєристів і дійсно лава спинюється, панікує та бігцем починає подаватись взад. Пускаюсь туди до них, щоб направити лихо, та якось і без мене обійшлося.

Яструбом налітає на утікаючих сотник Штакельберґ і бунчужний Гарасименко: кричать, лаються, зганяють до купи, ладнають в лаву. Молодці хлопці, під гарматним вогнем ніби на вправах: трухцем, чвалом і знову розсипаються в широку лаву, яка вже витримано йде вперед. Від сторони залізниці гармати стріляють дальше, але очивидячки без наслідків, бо ґранатами, які глибоко зариваються у мягку землю і тому нешкідливі.

Наші гарматки, одна знята з передка руками обслуги, посувається вперед, друга з коноводами відходить в долинку назад, щоби сховатись від обстрілу.

Бухає перший наш гарматний стріл і біла хмарка шрапнелі серпанком затягає пліт на тому березі ставка; швидко друга, третя, четверта і плоти раптом змовкають ніби людина, що бігла з криком до вас, а тут раптом упала з обірваним викриком.

Ось і „Партизан“ визволився з грязюки і відїздить весь вкритий парою, що валить із його перегрівшихся моторів, а ось і 1-ша сотня витягає свою розстрільну по тому березі та лише вправо, від сторони 2-ої сотні чути ще стрілянину та ворожі гармати з півночі.

А де ж німецький відділ? Ось і він: нахилившись до кінських грив чвалують у розсипці синосірі вершники навпростець рілею попри ліве крило герцьовників 3-ої сотні.

До штабу причвалав на спіненому коні підстаршина, начальник відділу і схвильовано докладає, що з хуторів в долині вийшли розстрільні, які збили його відділ, що це очивидячки „фронтієри“, бо вдягнені дуже ріжноманітно та що така війна чорт зна що, бо в ній не розбереш, хто спільник, хто ворог, хто мирний, а хто вояк: селянин у сірій військовій шинелі. а вояк в цивільному.

Очивидячки те реґулярне, що було вчора перед нами, кудись пішло і зявилися знову якісь партизанські відділи на зразок Крюковських, Донецьких пролєтарських і подібних інших частин, тому зрозуміла і їх мала витримка під гарматним вогнем.

Бій переходив у затяжний. 3-тя сотня цілком даремно герцювала, бо горби за хуторами заняла якась ріденька розстрільна, яка і сама не посувалась і герцьовників не пускала. Тому відтягнено 3-тю сотню взад, причому Штакельберґ знову зробив свого рода

вправи, щоби призвичаювати хлопців до вогню, пішаки змінили 1-шу сотню, яка пішла до своїх коней і почалася скучна перестрілка.

В той же час повз залізниці розгортався бій, який дивлячись по згуках, посувався не на схід, а на захід.

Коло полудня почали ворожі відділи натискати та обходити наше праве крило, а незабаром виявився також обхід і зліва поміж нами та Дорошенківцями, які відходили повз залізниці. Не допомогло і введення всіх резервів, до останнього гайдамаки, бо надто був великий фронт для наших малих сил яких 2—3 кільометри.

Цей відворот тягнувся повільно з перервами. На жаль „Партизан" не міг взяти участи в бою, бо попсувалося щось в моторах і ледви дотягнув до своєї бази на стації Солоницькій. До того ще були поранені шофери.

До вечера перейшли Гордієнківці до фільварків солоницьких і штаб став на ніч у хатах побудованих між старими валами висипаними ще Запоріжцями Лободи та реєстровими Наливайка.

В ночі стихло. Ми були тільки в близькому дотику з ворогом, такому близькому, що довелося держати повне поготівля таке тяжке для кінних відділів, коли годі коней розсідлувати та погодувати і людям ніяк відпочати. До того і з харчуванням було погано, бо консерви наші були десь коло Гребінки, кухонь не було, а Солоницькі хутори прохарчувати нас не могли, тож доводилося посилати по харчі до села Солониці та звідтам підвозити все що треба.

На другий день бойові акції почалися досвіта.

На ліво від нас пішли в наступ Богданівці. Під густим крісовим, скорострільним та гарматним вогнем, наступ цей посувався дуже повільно. Проти Гордієнківців почалася діяльність ворожих стеж піших всуміж із кінними.

Зранку зявилися до нас і розвідчики „Партизана“ та доповіли, що авто-панцирник зможе виступити після полудня; вони почали підготовлювати дорогу для його проїзду, вимощуючи лозою і дошками непевні місця коло моста і біля хутора з млинами.

Коло 10-ої години перед 1-ою та 3-ою сотнями вийшли ворожі розстрільні та почали посуватись вперед, здержувані нашим гарматним, крісовим та скорострільним вогнем. Ворожі гармати лише декілька разів починали обстрілювати росташування Гордієнківців, але знову перекидали вогонь на Богданівців, які вперто сунули вперед відділені від нас ніким не обсадженою перервою на який кільометер, або півтора.

Ворожий наступ ішов якось пиняво, розстрільні то йшли вперед, то раптом подавались назад і ми помітили один раз те дивне явище, яке тоді водилось по деяких частинах наших і російських: мітінґи та голосування підчас бою. І шановні читачі цих спогадів нехай не думають, що наведені факти є вигадкою автора з бажанням висміяти засади народоправства, яких автор в дійсности є щирим прихильником, але в ті бурхливі часи темні царатом затуркані маси, надто радикально зрозуміли прінціпи вирішування справ більшістю голосів вживаючи їх якраз там, де не треба. І так перед першою сотнею спостережено після раптовного відвороту скупчення людей, які в якомусь невеличкому закриттю, живо ґестикулювали, а потім

підносили руки вгору, після чого знову починався наступ. Очивидно вирішувалось в такий спосіб, чи продовжувати бій, чи ні.

З полудня, після чергового мітінґу, почався рішучий фронтальний наступ проти першої сотні, а разом із тим полковник Алмазів із неспокоєм доніс, що на гармату остало всього по 35 набоїв, а також Нестроїв прислав записку з проханням набоїв до крісів.

Треба якось зарадити лихові. Негайно викликано „Партизана“ і він швидко вже коло старих козацьких валів. Ладнається до контр-атаки 4-та сотня, яка має разом із першою та „Партизаном“ ударити на наступаючі розстрільні на північ від шляху; контр-удар мають підтримати вогнем гармати.

Піднімається від мосту вгору „Партизан“, трухцем йде по ріллі лава 4-ої сотні, на руках викочують гармаші гармати на відкриту позицію та цілком несподівано бачу, як подають коноводи 1-ої сотні коней до своєї розстрільної.

Швидко гарматні вистріли закутують димом ворожу розстрільну. Вилітає вперед „Партизан“ відкриваючи вогонь з обох своїх вежок, а користаючи із того перша сотня мигом всідає на коні та разом з четвертою йдуть в атаку на шаблі.

У ворога метушня, люди пробують вставати, кудись тікати, але „Партизан“ і гармати покладають їх на землю як снопи.

Контр-удар випав щасливо. Маємо богато набоїв до крісів і 16 полонених. Розстрільна вліво від шляху майже перестала існувати і та, що на право, також в паніці відступає.

Сотні та „Партизан“ вертають на свої місця

і лише тоді ворожі гармати починають бити по тому місці, куди йшла кінна атака.

Поручник Гарасименко, що приводить полонених, на моє питання, чого це їм прийшло в голову повсідати на коні, здивовано відповідає: „А, батьку—болото; як вчора „Партизана“ витягали, так чоботи побрудили, що й не відчистити, а тут по ріллі ще гірше...“ Коли би ти почув це в могилі Зайдліце (відомий ґенерал кавалєрист у Фридриха Великого), ти, що лаявся, коли бачив спішеного кавалєриста і казав, що кавалєрист мусить родитись і вмирати на коні.

Ця контр-атака дала нам спокій майже на дві години, бо натиск припинився обмежуючись тільки до крісової стрілянини та постійної розвідочної боротьби на правому крилі в напрямку на Лукоме.

12 полонених москалів і 4 українці доповіли, що вони з „Крюковських партизанів“, що в їх відділі весь час йдуть суперечки про те, чи воювати, чи не воювати з українцями, чи дати їм право на самовизначення аж до відокремлення і союзу з німцями та що частина відділу є за сепаратним миром з українцями, а за продовженням війни з німцями, про це весь час мітінґують.

У відділі було до 350 баґнетів, зліва від відділу Донецькі кінні пролєтарські полки, а за ними якісь теж партизани з околиць Ромодану і Хоролу, яких звуть „Українськими червоними козаками“. Раніш від Покровської Богачки йшли і лотиші, які пішли потім до залізниці і яких в ночі Крюковці змінили. Зі штабу „армії“ з Ромодану передавали, що в складі „армії“ є також і чехи.

Я післав Андрієнка з полоненими та інформаціями до штабу дивізії та наказав йому, щоби при-

спішив якось справу з гарматними та крісовими набоями, бо залишилося по 15 стрілів на гармату.

Щойно відїхав Андрієнко, як зі штабу дивізії прибув сотник Епов з невеличкою ескортою і проїхав просто до росташування передових сотень, звідки мене повідомлено, що він присланий зі штабу дивізії „перевірити, як справується Гордієнківський полк“ та що він одержав у штабі дивізії від Натіїва доручення формувати новий загін обєднаної кінноти під назвою „Полтавські Партизани“. Це так обурило 3 сотню, що вони повідомили мене, що як Епов не забереться геть, то його застрілять.

На щастя цей висланник штабу дивізії поїхав собі десь до Богданівців навіть не поступаючи до штабу полку.

О 4-ій годині знову оживилась ворожа діяльність. Гармати від залізниці пустили декілька ґранат і густі розстрільні збивши стежі від сторони Лукомого повалили з хуторів, що в долині попри дорогу, яка йде на Лукоме. Одночасно і з фронту почали обережно посуватися ріденькі розстрільні.

Я викликав „Партизана“, але він поїхавши в сторону Лукомого застряг десь у болоті за близчим хутором з вітряками і мусів повернути з нічим.

Третя сотня охвачена зправа мусіла загнути праве крило та відступаючи зробила помилку, бо перейшла хуторі з вітряками, втративши можливість обстрілювання долинки, що провадила до цих вітряків. Всі її спроби поправити помилку не повелись, здержувані вогнем скорострілів, які стояли на великому шляху і хоч далеким, але густим обстрілом засягали скісно 3-тю сотню.

Наші гарматки ніяк не могли збити цих скоро-

стрілів, бо не доставало набоїв та хоча підїхали аж до самої розстрільної, не могли побачити цих скорострілів.

Попробував і „Партизан“ підїхати по шляху проти них, але на шляху зустріли вони його таким вогнем та ще протипанцирними кулями, що він мусів спішно завернути, а осмілені розстрільні посувалися далі, більше на північ, очивидячки, щоби вийти між нами та Богданівцями.

Треба було рушити до протиакції резерву. Зокрема небезпечним являлася ось ця долинка, бо як би в ній скупчилася ворожа піхота, то звідтам легко могла би кинутися на баґнети, що при численній перевазі загрожувало нам знищенням.

Тому 4-та сотня йде продовжувати вліво першу сотню, а 2-га з останніми двома скорострілами має заняти хутір з вітряками.

Пояснюю завдання сотникам і командантові відділу скорострілів, сотникові Лахтіонову найбільшому „большевикові“ з цілого полку. „Значиться панки (3-та сотня) спартачили, тож треба їм дати науку, щоби подивилися“ — бурмотить він сідаючи на свого масивного рижого коня.

Сотні і скоростріли виїздять на призначене місце.

Четверта сотня швидко відсилає взад коноводів і займає долину на ліво від 1-ої сотні, а друга зникає в хуторі з вітряками, за нею стягаються туди скоростріли, коні та обслуга. Пішли найкращі люди: при одному зі скорострілів скупчилися випадково: Божко (потім батько кошовий Запорожської Січі), Мартинюк, голова одної з українських рад 7. Сибірської дивізії, Борченко — звязковий в дивізійному комітеті колиш-

ньої 7. Туркестанської дивізії, заступник голови цього комітету та член дивізійної ради Лапченко Слабович, один із чинних хлопців по відокремленню українців в ударну сотню, Голода один з гарних фронтовиків.

Скоростріли веде сам Лахтіонів, а цілий відділ Андрієвський; йдуть кадрові старі Гордієнківці та ще з настроями, показати, як слід „воювати". Цікаво.

Хутко між хатами, які в той бік, видко вже коней без їздців, порожні троки від „кольтів" і набойові вюки. Значиться спішилися.

Вітряки видко зі старих запорожських валів, як на долоні. Віддалення невеличке і без далековиду видко всі деталі, а в далековиді чудово.

Ось з хутора кряхкає сальва ніби батогом по повітрю, за нею ніби горохом швидка пальба; і знову тишина; за хвилину знову сальва! Це Андрієвський показує, як кермувати вогнем.

Коло вітряків зявляється висока масивна постать Лахтіонова і стоячи дивиться в далековид.

З ворожого боку зривається завірюха стрілянини, яка то вибухає то втихає, тоді як хутір з вітряками промовляє то сальвами то коротким різким тарахкотінням.

Лахтіонів махає рукою і зігнуті постаті бігом пускаються до вітряків несучи скоростріли.

Ось один з них вже лаштується у самих ніг команданта, а другий тягне чотирох людей по драбині на бальконочик вітряка. Один з цих людей раптом падає як підкошений на землю, другий повільно сповзує як неживий до долу по сходах, але двох дійшло і там високо під самими крилами ладнають „кольта".

Низчий „кольт", що на землі, починає бити

чергами, а горішний чомусь мовчить; до нього лізе ще один з людей і видко, як він відштовхнувши того, що був там на горі, припадає до скоростріла. Лахтіонів махає рукою і обидві його „машинки“ починають лопотіти покриваючи усі інші згуки.

Як налякані горобці з гречки, вибігають з долинки людські постаті. Таки забрались і тікають що сили за поблизькі плоти й хати. Наші гармати не видержують і витрачаючи ще кілька дорогих набоїв, збільшують загальну гуркітню.

Ворог теж збільшує пальбу; кулі як рої літають чіркаючи по старих запорожських валах, бють у хати, шльопають у ставок, піднімаючи маленькі водограї.

„Кольти“ з вітряків переносять вогонь кудись вліво і 3-та сотня швидко займає спірний горбок, шаблями вигребуючи на ньому невеличкі окопи.

Лахтіонів знимає з вітряка „кольта“, звідтам же спускають на мотузках непорушне тіло, яке нескладно махає у повітрі ногами й руками. Від Андрієвського спів донесення: „ворога відігнав, накажи приїхати Павлуші (полковий лікар), є ранені. ...Мартинюк конає, Голода вбитий, Борченко ранений та ще чотирьох гайдамаків ранено легко. Обходять зправа між мною а Сулою“...

„Павлуша“ вздихаючи виходить з кута старих валів, сідає на коня та їде за своїми санітарними вюками та двома помішниками, з яких одна жінка, туди де кипить стрілянина і дихає подув смерти.

За деякий час із хутора з вітряками виходить і виїздить ґрупа перевязаних людей, між ними впоперек коней безсилі тіла двох, що були полковою душею, гордощами, силою.

Бій розгорюється: ось із боку 1-ої і 4-ої сотні

відходять ранені, а з південного-заходу на просторі між Сулою і вітряками починають летіти кулі майже вздовж розстрільних 2-ої та 3-ої сотні і чи не на задах 4-ої і 1-ої.

Останній резерв полку, пішаки займають той бік старих валів, що спрямовані на Сулу і починають вогонь по, то зявляючихся, то зникаючих постатях, які вперто просуваються до Солоницьких ставків. По червоних лямпасах видко, що це „Донецькі пролєтарські полки", які покинули коней і стали гарною впертою піхотою.

Зокрема шкодять ті ворожі стрільці, які ховаються у вершках старих розложистих верб, що ростуть повз Сули і з цієї височини бють по всьому, що внутрі старих валів.

Щоби якось протиділати цьому обходові, посилаю взад у село Солоницю одну гармату і наказ сотникові Григорієві спішити всіх їздових, з возів використати всіх легко ранених, притягнути в село „Партизана" і бити по тих, що нас обходять з боку Сули.

Гармата відїздить, але проїздячи вона передає, що має всього 8 набоїв, а за хвильку підходить Алмазів і докладає, що і в другій гарматі тільки 9 набоїв.

Стрілянина то змагаючись то втихаючи іде по цілому фронті. В розпалі її, коли вже почали стріляти і „Партизан", обозники і гармати із того берега ставка, облегчуючи дещо боротьбу на правому крилі, приїхав сотник Андрієнко.

Не поспішаючи, хоч і як посвистують кулі в старих валах, злазить він з коня і привязавши його в закриттю коло хати, підходить з докладом: „Набоїв немає, нашого господарського ешелону можна надіятись кожної хвилини, до полку йде поміч-сотня До-

рошенківців, один віз крісових набоїв, ізза Сули має підійти німецька піхота. Тих чотирох полонених — продовжує похмуро Андрієнко — „приєднав я до Григорієва, озброївши їх крісами від наших забитих та тяжко ранених. Я привів їх назад зі штабу дивізії, бо всіх полонених передають німцям, а ці наші дурні йшли проти нас, тому що ми за німців панів і буржуазію, але я їм дорогою все зясував, так що вони вже тепер добре стріляють отих червонолямпасників“.

Андрієнко присів втомлений край старого валу, де притулився штаб, подивився на цей вал і похмурно каже: „Так, батьку отамане! Тут теж колись козаки запорожські вмирали, а проти них, „вірні як собаки“ ворогові, реєстрові козаки бились, а тепер хто його знає, хто з нас реєстровий, чи ми, чи ті, що там... Нам Скалозуб з „низу“ Сулою не пливе з товариством на поміч, а німці ізза Сули мабуть прийдуть, але й ті з чужими проти нас бються... Лобода крівавився тут проти панів за простий люд а ми... От у Натіїва в штабі я тепер усіх лубенських панів застав, як у себе дома, а там на горі (показуючи рукою на „Види“) підпанки дивляться. Ох, коби скорше свою державу збудувати, свою владу настановити“...

І дійсно на „Видах“ аж чорніло від цікавих. А скільки там було здорових мужів, що добре вміли кріс в руках держати. Між тим розвивався обхід і з півночі, зліва охвачена 4-та сотня не видержує і загинає ліве крило назад, відкриваючи тим способом міст, по якому єдиному можна було перевести взад коні, бо годі думати перепровадити їх в брід через потік, береги якого так розмокли, що ледви може перебристи людина. Ясно, що не буде можна використати коней, ані для атаки ані для маневру. Треба

було їх просто рятувати з тої небезпеки, якою став лівий беріг потока в околиці хуторів Солоницьких, отже і потягнулись наші коні по пять по шість на одного коновода, через міст до села Солониці, де коноводи мали поставити їх на припонах, а самі мали скріпити солоницьку залогу забезпечуючи наше праве крило.

Це був останній час, бо незабаром кулі почали бити по мостових дошках.

У цей мент через міст перебігає декілька людей до штабу, а більший гурток озброєних прилягає за насипом, по якому йде шлях на тому березі.

Це спішить допомога — сотня Дорошенківців. Вона як і всі наші „сотні“ того часу, в силі заледви 43 крісів, але з одним „Максимом“.

Командант сотні, зголошуючи своє прибуття ставить мені офіційне запитання: „Пане полковнику, а хто перед Вашим полком? Як що це чехо-словацькі леґіони, то наш полк рішуче постановив з ними не битись і сотня не може вас піддержати“. Діставши відповідь, що перед нами не чехи, сотня пішла на ліве наше крило, для піддержання 4-ої сотні та почала звільна відсувати ворожу лаву.

Підійшов і віз з набоями та з його прибуттям змагається стрілянина, але ситуація не кращає, бо на правому крилі все густіше скуплюються „червонолямпасники“ з донецьких полків і густіше летять звідтам кулі.

Шеста година по пол., а на гармату тільки по 4 набої... Погано. І як довго тягнеться цей весняний вечір! Як дуже хочеться, щоби скорше згасли оці скісні проміні сонця, що падуть із того берега Сули граючи блесками на копулі собора в Лубнах, й на

поверхні ставків між Солоницею та хуторами, що хвилюються дрібними хвилинками ніби тремтять від попадаючих у них куль.

Стрілянина на правім крилі раптом переходить у страшний клекіт ніби кипіння. В боці села Солониці бухкають чергою три гарматні стріли — останні набої, — тріскочуть скоростріли і наші пішаки щось дуже починають примінюватись до місцевости, очивидячки не витримуючи вогню.

Все, що ще залишилося озброєного в штабі, біжить туди і Андрієнко вимахуючи крісом починає переконувати хлопців, щоби вони держались та не соромили старих валів, не плямили славної памяти. На цей раз ворожа лава не могла піднестись, головно задля бокового вогню „Партизана", але ясно, що перевага вогню по тамтім боці. Наближається кріза і якщо прорвуть тут, то не можна буде відступити 2-ій сотні, а врешті доведеться відходити в надзвичайно тяжких умовах через багнисті береги потока.

У цей рішучий мент бачимо, як по дорозі зі села Солониці висувається лава в сталевих важких шоломах і попавши під далекі перелітні кулі розгортається в розстрільні одна за одною по обидвох боках шляху та починає посуватися до моста. Йде щонайменше 300 боєвиків, більше чим цілий бойовий склад Гордієнківців. Не доходячи кількадесять кроків до потока обидві лави залягли, а від них відокремився гурток, що бігом пустився до валів. Це був німецький молодий ще „гавптман" (сотник) та декілька вояків.

Він сповістив, що прийшов з двома сотнями на допомогу українській кінноті. Ми почали з ним роздивляти місцевість та вирішувати, що його сотням

робити. Моя гадка була, що треба їх спрямувати до хутора з вітряками та звідтам притиснути все, що скупчилося повз Сули до води і забрати в полон. Німець був тої думки, щоби натиснути на ті крила ворога, що нас обходили і розігнути цю підкову, яка нас обхоплювала.

Поки ми розмавляли, знову знялася стрілянина тим разом проти 3-ої сотні і раптом від Лубнів бухнув гарматний вистріл, а повільний зойк стрільна, яким співають набої коротких гармат (гавбиць), закінчився вибухом, але малого калібру, недалеко валів так влучно, що кулі сипнули в саму середину валів.

„Мабуть це ваші — кажу німцеві — бо російських гармат коротких з малими калібрами нема".

— „Не може бути — відповідає німець — це певно десь прорив чи відійшли на лівому крилі".

Другий вистріл та вибух перериває нашу розмову. Головка шрапнелі фуркаючи чіркає по стінці хати і падає близенько, так що досить нахилитися, щоб її підняти. Показую її німцеві та звертаю його увагу на німецький напис і клейма, які вже не лишають ніякого сумніву, від кого цей ще горячий гостинець.

Ще чотири стрільна нараз задиміли над валами ніби градом обсипуючи все, притискаючи нас всіх до окопів. Німець лається і на його наказ один з вояків розгортає чорно-жовтий прапорець.

„Ті баварці, ніколи не розвідають добре — каже німець — це стріляють наші кінні гавбиці".

Павза, а за хвилину новий розрив вже над розстрільними нашої третьої сотні. Маєш, це ще ліпше. Німецький вояк теж з прапорцем біжить до 3-ої сотні, але рій куль прижимає його до землі і він вже повзе вперед. Та на щастя наші гармаші по наказу Алма-

зова вистрілюють останні два набої з тої гарматки, що тулиться коло самої розстрільної 3-ої сотні, вказуючи своїми низькими розривами ціль і наступні черги німецьких стрілів вже вибухають там, де треба. Німець нарешті згодився вдарити на ліве крило обходячих ґруп, що були проти Гордієнківців, відкинути їх і притиснути до Сули. Плян незлий, але надзвичайно довгий і міг дати повну можливість відвороту для „Донецьких відділів". Але німець рішучо не погоджувався на більш рішучу акцію.

Наладнавши звязок зі своєю артилерією і витративши чимало часу на методичну підготовку, пішли німці в наступ. Підтримані нашим „Партизаном" вони швидко примусили праве вороже крило змінити обхват і самі почали його заходити, в решті зігнали з поля все те, що було на північ від шляху на Хорол. Але сонішко, яке так не поспішало до цього часу, зникло за крутим високим берегом Сули, який на зачервонілому небі різко відокремлювався обрисами своїх дерев, Лубенських будинків, насипом старої фортеці Яреми Вишневецького і чорніючими від цікавих глядачів „Видами", а далі сірі присмерки зі смугами туману із ярів почали затоплювати хати, дерева і далечінь. Стихала стрілянина, стихав весь галас і шум бою.

Німці спинили наступ. Тільки тріскали ще поодинокі вистріли, але не чутні були ті згуки, які так вражали та били по нервах після боїв у світовій війні: не стогнало, не скаржилося стихаюче поле стоголосим голосінням ранених, шумів тільки гамір на великому шляхові та гомоніло десь по тамтому боці Сули, де мабуть мітінґували „Донецькі".

На ніч усю сторожу заступили німці. Гайдамацтво відійшло до Солониці, де розсідлавши коней

вснуло мертвим сном. В опівночі приїхав Корніяш, якому нарешті пощастило просунути наш ешелон до Лубен, а вози з набоями, консервою та біллям до перестанку Солониця. Швидко роздали сотням все потрібне, бо на завтра наказано було продовжувати бій та переслідувати ворога, якби він почав відворот, тому що прийшло звідомлення, що німецька кіннота перейшла Сулу понизче Лукомого і має наступати з півдня на Ромодан.

VI

Наступ на Хорол. Хорол і тамошні настрої. Вареник і Бас. Большевицькі партизани. Ґенерал Едлер фон Донав та його бриґада. Поручник Прінц фон Гессен.

Раннім ранком знову сідлаємо коней. „Партизан“ стукотить моторами та готується до відїзду. Попереду пострілюють ще німецькі чати.

Вислані стежі і передова стежа 3-ої сотні виявили, що перші хутори на шляху лише слабо обсаджені, тому з допомогою „Партизана“ живо просунулися вперед, а за 3-ою сотнею пішов і весь полк.

Вліво в напрямку на Ромодан ще стріляли гармати. Це змагалися панцирники, але нормального бою вже не було. Вправо хутори в долі були повні ворожої піхоти, що спішно збиралася в кольони і тягнула на схід; за нею на південь, здалека, теж гупали гармати.

Прискорюємо ходу, щоби використати ту помилку, яку зробили російські большевики тим, що поставили свою піхоту на вигідних господарчо та невигідних практично кватирах і тим відкрили короткий шлях на Покровську Богачку. Отже можемо

їх не пустити на зєднання з головною ґрупою під Ромоданом і примусити до маршу а не їзди потягами, що при умові німецької кінноти за плечима не дуже то й зручно.

Кажу про це німецькому сотникові, але він відповідає, що у нього „кайн бефель“ і т. д.

Просто не пізнаю німців. На фронтах світової війни вони куди були рішучішими і хоч робили все дуже методично, але швидко, маючи богато ініціятиви. Що це таке? Чи мабуть вони не підтримують нас „постільки, наскільки?“ (Це „постільки, наскільки“ увійшло в моду за Керенського). Може німці дійсно тільки використовують нас?...

Що ж робити? Продовжувати самим. Йдемо вперед знайомим вже широким шляхом, прикриваючись від хуторів герцьовниками.

„Партизан“ знову застряг і перегрівши мотор, насилу виліз назад до ст. Солоницької. Рішучо „техніка“ ще не для українських весняних шляхів.

До перехрестя шляху на Лукоме йдемо без ніяких перешкод, лише по герцьовниках весь час стріляють з хуторів.

У Покровській Богачці, куди підгодимо під вечір, захоплює 3-та сотня невеличкий обоз і головно касу 2-го Донецького пролєтарського полку, яку передаємо нашому скарбникові. В цій касовій скринці було 63 тисячі карбованців „царських“ та 41 тисяч „керенок“, сума така, що забезпечувала існування полку на 3 місяці.

Від Покровської Богачки висунено 3-тю сотню на залізничу стацію Хорол, яка лежить на шляху до Хоролу, але ближче до Покровської Богачки ніж до Хоролу, а 2-гу сотню на південь у загальному на-

прямку на Веселий Поділ (село на південь від Хоролу).

Третя сотня в наступаючій темряві виполошує зі стації Хорол три ворожі ешелони, по словах залізничників порожні, що чекали на пасажирів, вони тікають один на Ромодан, а два на Великий Поділ.

Третя сотня зриває тор по обидвох боках стації Хорол і висилає алярмуючі телеґрами про великі українські сили „всім, всім, всім".

З того боку, куди пішла друга сотня, чути крісову стрілянину, а трохи згодом гулкий вибух трівожить околицю аж до тих ворон, що гніздилися на високих берестах старого панського саду в Покровській Богачці, вони дружним карканням відповідають вибухові. Це наші наткнулися на ворожу сторожу та між іншим зірвали місток залізничий на південь від Хоролу.

Решта полку швидко розійшлася по хатах і шукає, де би то щось попоїсти та відіслати тим товаришам, що на чатах.

Штаб заходить у якусь хатину, що під рукою, бо стоїть у центрі всіх донесень близько перехрестя шляхів.

Хатина небогата і в її убогому умеблюванню різко кидається в вічі роскішна канапка та люстра: дар революції зі сусіднього панського двора.

Господиня висока гарна молодиця, з трохи вихудлим обличям та міцними мязами рук, які свідчили про трудове й нелегке життя, зустрічає нас якось холодно, більше того, як би вона могла зустрінути нас так, як то показують ворожі вогники її гарних чорних очей, то певно швидко ми опинилисяби за порогом.

Але ж ми люди бувалі, залишаємось, а мій кінний джура Ковбасенко з Полтавців і з бувшого полку „Великої України“ починає турбуватись про сіно коням, привітно балакає з молодицею, кудись з нею йде, а за кілька хвилин повертає і я чую останні слова його розмови: „Та ні, ніколи в світі ніхто з нас і сам полковник проти бідноти та за панами не піде“.

А потім сідаючи за швидко влаштовану вечерю (штаб тоді, старшини і козацтво їли і жили разом) нагинається до мене Ковбасенко і потихо каже: „большевичка, брат ранений вчора в бою з нами, відвезли у Ромодан, чоловік у якихсь большевицьких партизанах в Хоролі. Каже: „Україна — панська вигадка“.

По вечері завязується горячий спір у хаті та смішно й боляче слухати, як „Павлуша“ своїм одеським говором дуже мало „па русскі“ і зовсім не по українськи доводить про Самостійну Трудову Україну, а ця селянка з різкими жестами мозолистих трудових заскорузлих рук, чудовою полтавською говіркою, перечить, що жадної України немає, що лише пани і підпанки українці, бо хочуть, щоби Гайдамаки їм допомогли нищити бідняків. „Ось чекайте — викрикує вона — Бас чи Вареник покаже вам тую Україну!..

Це вже цікаво! Питаю тоді з тиха: „А що за один той Бас та Вареник?“

А це наші бідні селяни. І не гадайте, що це хто зна що, у ґвардії „бахмайстром“ був та ще у кавалерії, а другий теж у ґвардії „унтерцером“ ось що!“

Але раптом господиня змовкла і налякано на нас дивиться, очивидячки щойно тепер пригадала, що ми „за панів“ і можемо поставити її „к стенку“, як большевичку.

Тому вона далі вперто мовчить і не відповідає прямо, але невгомонний Ковбасенко все таки уговорив її та під кінець нашого побуту до мене привів якогось старця сліпого на одне око, який був звязковим від Баса. Він теж відмовчувався, але згодився таки віднести Басові повідомлення, що ми з ним не хочемо битись та даром проливати неповинну українську кров; (пояснення: як земляки, що одною мовою балакають) та що ми „не за панів".

Поки йшли усі ці пертрактації, події розвивалися. Вже у пітьмі ночі в Покровську Богачку вскочила німецька стежа в силі пів сотні кінноти, яка надїхала від сторони Лукомого, але мусіла обїздити сторожу москалів, які ночували на південь від Покровської Богачки.

Від Лукомого, по словам начальника стежі, йде баварська кінна бриґада під орудою Ґенерала Едлєр фон Донау, якого метою було заняти Хорол і рушити далі на Полтаву.

З Хоролу проскочив якийсь інтеліґентний пан перебраний по селянськи та переказав, що в місті бушує московська „чека", яка розшукує всіх свідомих українців, без ріжниці соціяльного стану, що дехто вже спійманий і нещадно скатований і що може вже кого і вбили.

Отже довше чекати годі й тому, по півночі, при слабім сяйві місяця, який разураз потапає, скриваючись у швидко пливучих кудись на південь хмаринках — йдемо до Хоролу.

За стацією Хоролом степ рівний, відкритий, на якому лише коло стації чорніє купка високих тополів та ясенів, що скупчились коло стаційних забудовань і декількох недалечких хуторів.

На широкому шляху, що виблискує денеде калюжами, то виринають то зникають, як примари під проривчастими проблисками місяця з поза хмари — люди, коні і гармати.

Ось і червоніє небо перед нами і на ньому видно сілуети перших будівель міста, між якими марою чорніє тюрма, цей постійний символ влади та права Росії.

У тому напрямі чутно недоладну стрілянину, викрики — знову стріли і тихне.

Ось гонить конем гайдамака і голосить: „чеку“ нечайним наскоком знищено; може дехто і втік; 3-тя сотня вже господарює в місті.

З першими промінями вїздимо в місто. Місто немовби вимерло. Усюди тихо, безлюдно, порожньо, — навіть пси якось не гавкають.

Відразу стає зрозумілим, чому: крім нагих трупів під вязницею, поруч щойно збудованого собора, стоять сперті до стіни два трупи мужеський і жіночий, без нитки вбрання і з прорізами між ребрами, так що на них ніби то мальовані чорними смугами запеченої крови кістяки. Досить, не буду передавати дальших детайлів полового садизму.

На ступінях собору сидить людина в салдацькій одежі з жовто-блакитними стрічками на рукавах, поли плаща долом цілі в крові. Це теж мерлець, з якого випороли всі внутренности та випхали сіном неначе якого чучела. В правій щоці мерця зашпилиний значок, ось той невдалий значок з Архистратигом Михайлом і написом на другому боці: „Українці мусять єднатися як українці для захисту прав українського народу: Михайло Грушевський в першім році свободи України“.

Це вибачте вже не революція, не нищення ворога, в імя законів клясової боротьби, це вже хто зна що — Азіятчина! А скільки її доводилося зустрічати; і не тільки у большевиків...

Гайдамацькі стежі проходять вулицями міста. Тріскають по них стріли. Це в спішному порядкові відходять вчорашні господарі, і декілька їх попадає в полон.

Висилані наші розвіди на південь натикаються на йдучу до міста пішу ворожу сторожу, яка спиняється і нерішучо крутиться на однім місці — то вперед то взад.

Серед ранньої тиші мертвого міста чути далеко крісові постріли і раптом, з півдня, разом із вітром, що гонить отари білих і сірих хмар, долітає гук сальви 4-ох гармат, що нагло переходить у рев, і стихає.

Ворожа піша сторожа спиняється і починає окопуватись. Міст через річку Хорол заняли наші, але стежі напереді зустріли вогонь людей в селянських свитках, очивидячки, що це той Бас і Вареник.

Нарешті починає і місто давати познаки життя. Першими зявляються на світ Божий німці. Це справжні німці у військових одягах: військові полонені, які були тут на роботах.

Їм, як вони самі казали, найменше загрожували репресії „Чека“, а тому вони перші і ризикнули піти на розвіди.

Через цих німців поінформували ми населення про нашу „неаґресію“ і вкінці почали відкриватися крамниці та почали виходити мешканці. Але нам було надзвичайно важко дати собі раду. Ми не мали змоги виділити значніших сил для порядкування в мі-

сті, а до того це порядкування без співпраці місцевих людей було майже неможливим. Ось наприклад стежа Гордієнківців захопила якусь ватагу на горячому вчинку, при чому одного, який ставав опором, застрілено на місці, а з трьох арештованих було двох москалів і один лотиш: далі на заяву німців витягли наші хлопці якогось китайця, що влаштувався як тимчасовий муж у якоїсь громадянки стероризувавши її зброєю. Всему тому можна булоб запобігти доволі скоро, але при допомозі місцевої влади, та її не було, а при всякім відвороті, навіть і правильної армії бувають бешкети від непевного елементу, що залишається позаду і якого і не відріжнить у масах населення.

Нарешті винайшли ми одного з членів демократичної пореволюційної Ради Міста та запропонували йому зібрати своїх членів і почати урядування.

Він перелякався страшенно і запитав, яка ситуація на фронті, чи не повернуться большевики.

Звичайно я й сам не знав ще тоді як буде, а тому заявив йому, що це нібито робиться тільки на те, щоби орґанізовано зустрінути німців і не дати їм приводу до реквізіцій по методам війни. „Але“... — сказав член Ради Міста — „це ж неможливо!.. Ви ж бачили отих під церквою? Ось той військовий, це старенький собі демісіонований полковник, який тут учителював. Уся його вина, що ми його як просвітянина намовили, щоби став комендантом міста від Центральної Ради, бо це була людина культурна, популярна, не шовініст, словом свій і розумний. Ви ж бачили, як його живцем спрепарували. А тих двоє нещасних за те, що колись якусь там маніфестацію улаштовували“...

Довго ми умовлялися та нарешті як він, так інші члени ради згодилися урядувати, тільки під загрозою зброї, під примусом, який їх, мовляв, позбавить відповідальности перед тими, що відійшли і тими, що можуть ще прийти.

Мушу зазначити, що такого терору, як у Хоролі, не бачив я більше ніде на свойому довгому шляху по Україні.

Як би то не було, а таки гайдамаки мусіли піти по адресах заподаних тими самими, що їх „примушувалось“ та привели владу під баґнетами до ратуша (думи), де командант полку в умовленій вже наперед формі наказав почати урядування.

Одночасно з тим прибігли до штабу представники місцевого відділу „казнайчества“ (державного скарбу) та просили, щоби я забрав усю готівку „українських карбованців, у купюрах по сто, Центральної Ради, бо вони до тепер її переховували побоюючись репресій за українські гроші“ очивидячки як теж контрреволюційні і тому вони тепер раді б їх віддати тому, хто візьме „в законний спосіб“, тобто на військову вимогу і за поквітованням. І вимога була вже написана, навіть „контрреволюційною“ тобто українською мовою, лише прибити печатку та підписатись. І так ми ненадійно стали власниками майже 90 тисячного капіталу в грошах Центральної Ради. До того і „чека“ залишила нам дарунок, так коло 15 тисяч та цілий віз чудових, чорних решетилівських смушків.

Мійська Управа від них відхрещувалась, кажучи, що цю „військову здобичу“ привезли москалі зі собою.

І гаразд. Я змобілізував всіх шапочників в Хоролі та дав робити однакові шапки для цілого полку,

включаючи і гармашів, бо мені правду кажучи набридли ці чорні патлаті папахи як ті воронячі гнізда і це ріжноманітне накриття голов бувшої російської армії, яке робило полк подібним з вигляду до тих „даточних людей“ чи „ляндштурмаків“ ополченців.

Вже на другий день, коли ми зустрілися з німцями, полк парадував у новісеньких чорних смушкових і то решетилівських шапках зі шликами і дармовисами та красками по сотнях: малинова — 1, світлочервона — 2, темно-зелена — 4 сотня. 3-та сотня залишила свої сірі смушки і жовтий шлик. Скорострільці були з чорними, гармаші з темно-червоними шликами — звязкові і штаб — малиновий, але з золотими дармовисами.

Нарешті зявилися біля полудня і німецькі кавалеристи, до яких я післав вже давно звязкових.

По молодецьки з піснями віхала в Хорол ціла їх сотня і ми вперше почули нову німецьку пісню про бої з французамн та москалями.

У штаб зголосився за інформаціями командант очайдух по вигляді, який не робив собі нічого з мого попередження, що на східньому березі річки Хоролу не все гаразд і самовпевнено заявив, що він рішучо піде вперед. Та за яких три годині сотня панічно завернула, везучи на возі свойого команданта і ще декілька вбитих та ранених. Німці заявили, що майже неможливо воювати з таким невловимим й невідомим ворогом, якого там зустріли: „Женеш — кажуть — когось, доженеш до села — нікого не має, а за хвильку знову розстрільні в новому напрямі, які також невідомо куди зникають“.

Ось тобі і Бас, дійсно не хто будь!

Міжтим бій, що йшов на південному заході, змовк

і ті ворожі сторожі, що були перед нами, почали відходити в напрямку на Веселий Поділ, куди по відомостям, які назбиралося телефоном, зосереджується все, що не змогло пробитись на Ромодан і звідкіля можлива нова спроба удару на ст. Хорол.

У штаб полку почали зявлятися ріжні люди: прийшов якийсь сотник російської служби, призвище його на жаль забув, хоч і був він у мене зо два місяці в полку та заявившись українцем запропонував доставити для потреб полку автотранспорт в кількости трьох вантажних авт, два легких і декілька мотоциклів, які він вивантажив вертаючись з фронту в Ромодані і які находяться в околицях Хоролу з винятими і захованими маґнетами. І дійсно за годину вже перед штабом стояв Форд і мотоцикліст.

Далі прийшла якась старенька бідно одягнута жінка та просила російською мовою дозволу поховати чоловіка, ось того нещасного команданта міста. Я приділив їй у поміч двох гайдамаків і сказав, що всі витрати на похорон полк бере на себе і що, якщо справа на фронті дозволить, то буде призначений відділ війська для проводів останків траґічно закатованого полковника.

Потім прибіг якийсь товстенький панок гарно вдягнутий у вишиваній сорочці та чудесною українською мовою просив негайної допомоги від полку, який він мусить йому уділити, якщо полк є представником правної української влади. „У нього бачите прокляті селяни увели найкращого верхового коня „Рекорда“, — такого жеребця виїзженого, як дитина, ось тому мусить полк вислати стежі, бо бачите він не певний, в яке саме село цього „Рекорда“ увели, і що його обовязково треба знайти, і то не-

гайно, бо чого доброго це українське цінне майно погонять у Московщину. Цікаво, що всі три адреси „Рекорда“ були на лівому березі річки Хоролу, де ще буяли Бас і Вареник.

Коли я цему добродієви заявив, що ми тут не для виконування „правно-державних“ функцій та відшукування жеребців, то він почав сваритись і відгрожуватись німцями, але побачивши, що за це може легко опинитись за дверима, взяв і запросив увесь штаб до себе на вечеру.

Не памятав я його призвища, але казали мені, що це якийсь з великих хорольських власників і українофілів.

Цей свідомий і державно мислячий муж звернувся потім зі своєю „Рекордівською“ справою і до німців, але без вислідів.

Цей епізод такий же характерний як і епізод у Покровській Богачці та зясовує у дрібних випадках це, хто, для чого і якої України собі тоді бажав.

„Рекорда“, як потім читач побачить, ми мали шану приймати в полку в досить таки цікавих умовах.

Стали зголошуватись всякі добровольці та інші особи з ріжними скаргами.

Нарешті прибігло трьох дуже схвильованих добродіїв, що заявили себе представниками українських соціял-революціонерів і соціял-демократів та в дуже обережній формі завважили, що ми на їх думку можемо скомпромітувати українську владу, бо до них дійшли чутки про виконування розстрілів, між іншим одного на вулиці. Очивидячки це відносилось до випадку зі збройним опором грабіжників.

Вони нарікали, що „населення втомилося від безправя та насильств і що тільки бувший командант

Центральної Ради, якого замордовано, вводив правний порядок — а тут, коли ще непоховані трупи під тюрмою, знову почались розстріли“...

Довелося впорядкувати в полку нову немилу установу „Воєнно-полевий суд“, бо не можна було лишати безкарними вчинки не лише чужих, а й тих „своїх“, які пристали до полку не з метою боротьби за волю України... Не можна було лишати не знищивши те людське шумовиння, з яким однаково мусіла боротись кожна влада, та ще в часах революційних, коли нема ні часу ні змоги вжити заходів довгих і коштовних, щоб направити зіпсовану обставинами людину, заховуючи їй життя і зробивши її корисною для загалу.

Отже, використавши те, що в полку були правники з повною високою освітою, зорґанізовано полевий суд — ориґінальний. бо природньо у військових частинах в таких судах засідають самі лише вояки з психольоґією не суддів, а месників.

Щоби заспокоїти прибувших громадян, відправлено їх в кімнату, де якраз відбувалася судова росправа не над чужими грабіжниками, з якими ми вже покінчили всі розрахунки, а над своїм гайдамакою, який не так давно пристав до полку і допустився грабунку та насилля над безбройними мешканцями і був пійманий на гарячому вчинку.

По закінченню суду, що виніс обвинуваченому смертний присуд, вернули представники партій цілком заспокоєні та заявили, що вони тепер бачать, що це дійсно правний порядок хоч і суворий та недемократичний, бо їх партії є проти смертної кари.

Я запропонував цим представникам партій, висилати своїх людей на всі засідання мого доразового

суду, для контролі присудів і діловодства, щоби наочно переконалися, що в нас немає ніякого катування людей.

Крім того я сказав, що погоджуюся не затверджувати ніякого смертного присуду, якщо вони приймуть на себе відповідальність, ізольовання та зроблення нешкідливим цього елементу якимсь іншим способом.

Від обидвох цих пропозицій вони відмовились: від першої тому, що вони не можуть узяти на партію відвічальности за смертні присуди, а від другої тому, що вони не можуть дати такої запоруки і не можуть наражувати співгромадян на ексцеси.

Отже значиться: вирвіть добродію бурян, але крий Господи нас до нічого не вмішуйте... а з такою чинностю далеко не поїдеш.

Коло четвертої години викликано мене на стацію Хорол до ґенерала Едлер фон Донау.

Поїхав я з невеличким почотом, до якого навмисно взяв декількох хлопців, що вміли по німецьки.

У помешканню стації зустрів мене поважний сивий вже, трохи більш середнього росту ґенерал, якому я доклав про цілу ситуацію та свої предположення на далі... Зокрема цікавив його стан на східньому березі Хоролу, видко дуже непокоївся питанням про можність збройного опору з боку населення. Доклав я йому і відомости про те, що від сторони Веселого Подолу готується випад, але до цього докладу поставився він з великим недовірям, що я маю надто точні відомости. Тоді я попросив його, щоб підождав ласкаво до 5-ої год. і як до того часу нічо важного не трапиться, тоді може робити висновки про правдивість моїх звідомлень. Ми знаємо

трохи більше ніж вони чужинці, бо воюємо в своїй країні, причому подав я як приклад подію з його кінною стежою, яку перетріпано на лівому березі Хоролу тому, що її командант не числився з нашими попередженнями.

Потім ми вирішили обмінятися звязковими. Зараз же відокремив я двох гайдамаків зі старшиною, які як справні вояки зголосилися німецькою мовою та німецькими військовими висловами у начальника штабу.

Обличя старого вояки заясніло і він сказав мені, що вже знає з німецьких звітів, що має до діла з хоробрим і рішучим українським відділом, але не знав, що має до діла ще й з доброю муштровою частиною та спитав мене про мої кваліфікації. Довідавшись, що я старшина ґенштабу, пробурмотів „ну зрозуміло“ та звернувся до своїх штабовців із запитанням, хто зголошується звязковим до української кінноти. Першим вискочив якийсь гарненький, ще безусий „ляйтнант“, якого ґенерал Едлєр фон Донау представив мені як князя Гессенського „родича Вашої імператриці“. Я дуже вічливенько доклав його ексцеленції, що хоч дійсно „принцеса“ Аліса Гессенська була колись імператрицею тої армії, де я давніше служив, але Україна ніколи не мала своїх імператорів, а тому мене, як українського команданта, не обовязує ніяка російська спадщина...

Мою заяву вислухав у мертвій напруженій тишині цілий штаб і вона викликала швидкий обмін поглядів. Очивидячки над такими питанями вже дебатували.

Ґенерал Едлєр фон Донау сказав мені на те, що дійсно українська проблєма мало зрозуміла для

їхнього війська та просив берегти „ляйтнанта“, бо він та його рід користується в них великою повагою.

Ми посідали на коней та поїхали до міста Хоролу, причому мій почот зменшився на трьох гайдамаків, але замість того безпосередньо за мною їхав поруч із гайдамацьким четарем „прінц“ Гессенський у важкім шеломі на голові, а поміж гайдамаками темно сіросиніми плямами відокремлювались німецькі кавалєристи та стерчали із їдучого гуртка два сталеві списи.

Не вспіли ми ще доїхати до перших будинків Хоролу, як позаду нас, у південно-західньому напрямку заревіли гармати. Я спокійно показав німецькому звязковому годинник: була 5-та год. 32 хв.

За кілька хвилин як відгомін до цих згуків заторохкотіла крісова пальба зі сходу, від сторони моста через Хорол. Бій, який почався на півдні, мало мене обходив, бо там мали орудувати німці, але на мості це вже наша справа, а тому не заїзжаючи вже до постою штабу ми просто пігнали до моста.

По дорозі, на вулицях, вже ладналися гайдамаки сідлаючи коней.

Обсаду міста держить перша сотня зі скорострілами і в моменті нашого прибуття Андрієнко вже привів туди у поміч другу сотню, тому обидві сотні вже пройшли довгу греблю коло моста та вибивали вже когось із країв ліса на східньому березі річки Хорол оперуючи „комбінованим боєм“ тоб то ґрупами герцьовників, які то переїздили кінно в намічених напрямках, то злізали з коней і вогнем промощували собі дальшу дорогу.

Роскинені ґрупи кінноти швидко переносилися з місця на місце, охвачуючи гайок із півдня, та стрі-

ляниною допомагаючи одна одній все то далі посуватись вперед і на зади ворога в тій неширокій смузі, що була між болотистим берегом річки та гайком. Гай шумів клекотом відголосу стрілів, які гулко гупали в густих берізках, що білілися на теміні старезних дубів. Рої куль то злісно шипячи то жалібно плачучи проносяться від гаю до річки піднімаючи на її поверхні брумки, а заходяче сонце граючись на зброї і на цих брумках на воді осліплює сердитий гайок наскрізь пронизуючи його сяйвом.

Мальовнича картина, яку рідко можна побачити на сучасних похмурних і порожніх полях боїв.

На нашого гостя „ляйтнанта“ це впливає як весняне тепло на лошатко і він починає жалібно просити в мене дозволу приєднатися до одної з ґруп герцьовників і дати йому на це кріс.

По перебігу перестрілки пізнати, що гайок ось ось змовкне, а тому даю хлопцеві кріс і набійницю з набоями та він чвалує розмахуючи крісом до близчої ґрупи герцьовників, приєднується до неї та приймає участь в охваті гайочку.

Ще за деякий час летять гуртки гайдамаків виблискуючи шаблями взад гайочку, який змовкає та з якого як горобці з проса вилітають безладні купи ріжноманітно вдягнутих вершників, які гонять на стрімголов, хто на осідланому, а хто на неосідланому коні, очивидячки партизани Вареника та Баса.

Ця перестрілка не мала в собі нічо серіозного, скорше щось більш театрального, бо ані по нашій стороні а мабуть і по стороні ворога не було ніяких втрат, але „гер лєйтнант“ попав у дике захоплення та післав донесення повне прекрасних слів. Дійсно ця система „комбінованого бою“ майже незнайома

німецькій кінноті, бо вона є спадщиною по татарах і заховалась у бувшій російській кінноті головно в козацтва завдяки його сутичкам з мандрівними і напів дикими племенами. Ця система розчислена здебільша на психіку ворога а не на фізичне його знищення і тому дається примінювати тільки проти слабо впорядкованих, або надто зденервованих військ.

Весело вертали ми до штабу. Але в штабі пана „прінца“ чекав іспит на демократизм. У нас був звичай їсти разом — козацтво всуміж зі старшиною, отже й запрошено до вечері німецьких звязкових усіх разом. Нічого, „прінц“, як добре вихована людина, скорився звичаям господарів і весело їв нашу нескладну вечеру за одним столом зі своїми вояками.

За якоїсь пів години його відкликано до свого штабу, а разом із тим звідтам прийшло донесення наших звязкових, що наступ від Веселого Подолу скінчився відходом ворога взад та що німці завтра ранком пройдуть через місто Хорол і що Едлєр фон Донау в імя „братерства зброї“ уважає необхідним продефілювати перед українськими збройними силами цілою бриґадою.

До донесення була залучена записка від самого ґенерала повна подяк та узнань за маневрову та розвідчу діяльність нашої кінноти.

Цікаво, чи це звичайна увічливість, чи так на нього поділала наша широка зорієнтованість у предбаченнях ворога та повний захоплення звіт пана „ляйтнанта“. Як би то не було, шлю у відповідь подяку і повідомлення, що полк буде стояти в 10-ій годині зранка впорядкований проти нової церкви недалеко входу до міста, а разом із тим пересилаю Едлєр фон Донау дарунок — кавказького зразку шаблю в сріблі.

Того ж вечера повідомив цей наш старшина, якого було приординовано в поміч вдові по бувшому українському комендантові міста Хоролу, що похорон відбудеться в год. 11·30 зі старої церкви, що була в самій середині міста. Отже очивидячки поїдемо просто із зустрічі німців цілим полком на похорон.

До ночі зібрали гайдамаки вичерпуючі відомости про партизанів Вареника та Баса.

Числа цих відділів встановити годі, бо певно що й вони самі того не знають. Складаються вони з охочекомонних, яких то прибуває, то убуває в залежности від популярности, чи непопулярности тієї боротьби, на яку закликають. Головне гасло, яке звязує партизанські відділи, це „боротьба за здобутки революції — за землю та волю та проти панського та підпанського панування", крім того висуваються ще гасла: „право селянам самим порядкувати своїм життям" та „за село проти міста"...

Цікавий конґльомерат понять, які всеж мають одну головну думку: селянські інтереси на першому пляні.

Місцеві громадяни, навіть ось ті міщани, проти яких ніби спрямоване останнє гасло, навіть і „підпанки" на Вареника, Баса та їх партизанів не нарікають, навпаки кажуть, що поки порядкували вони, то було терпимо, а жахливі відносини почалися щойно з прибуттям московської „чеки".

Між обома ватажками немає повної згоди: — Вареник успосіблений більше по „большевицьки", Бас навпаки.

Коли відділи висунено під Покровську Богачку на зустріч нам, то пішов тільки Вареник, а Бас щойно потім і в цьому поході взяло участь дуже мало партизанів.

Проти нас під Хорол йшов лише Вареник та й то з допомогою прибувших з Веселого Подолу відділів з Донецьких пролетарських кінних полків. Бас же опізнився, кажуть ізза відмови виконати наказ з боку деяких зі своїх підлеглих.

Обидва партизани готуються до рішучої боротьби проти німців і не хочуть відходити разом із російськими частинами, які з вечера вже переходять через річку Хорол під Веселим Подолом, у намірі пішки прямувати на Полтаву.

Ранком відбулася передбачена урочиста зустріч обидвох „союзних“ кіннот.

Ми вилаштувались у повному складі крім невеличкої варти, що берегла мосту на Хоролі. Полк вирядився на площі проти нової церкви, куди проходив широчезний шлях Хорол-Полтава. Ранок був гарний, теплий, погідний, лише білі пухкасті хмаринки, які тільки в нас в степах бувають, пливуть по такому блакитно-блакитному небі, прислонюючи яркий блеск сонця.

Широкий шлях спускається повільно під гору до Хоролу і попри нього видко далеко попереду будинки, а далі високі берести.

Ось на шляху зачорніло і до нас почав наближатися живий темний мур — на всю ширину шляху. Близче та близче. Над муром видніє вже ліс штиків, що мають прапорці і виблискують своїми кінцями понад тими прапорцями; вже чути глухе дуднення і гуркіт, вже видко під списами нерівну поблискуючу площу темно-зелених залізних протишрапнелевих німецьких шоломів, бо йдуть на параду, значиться як у бій, вже можна відріжнити ритмічне хвилювання маси людей від рухливого моря кінських голів і тіл.

По переді тієї маси ґрупа їздців, у невеличкій відстані.

Виїзджаю на зустріч з малим прибічним почотом: Григоріїв—я, старшина перекладчик та два гайдамаки.

Побачивши нашу ґрупу Едлєр фон Донау дає знак рукою і живий мур коней і людей раптом спиняється. Настає тишина, яка ворушиться тільки деінеде форкаючими кіньми.

Від імени гайдамаків витаю українською мовою німецьку кінноту як нашого спільника та висловлюю думку, що ця спілка буде корисна обом народам, які напевно зуміють обопільно поважати і державний устрій і побажання народніх мас.

Читким та далеко чутним голосом перекладає старшина привітання даючи наголос на народні маси. Уважно слухають віддаючи шану і штабовці з командантом на чолі і втишені ряди німецького вояцтва.

Підчас перекладу помічаю, що в Едлєр фон Донау висить при боці козацька шабля в сріблі — наш подарунок.

Коротеньким — „Іх данке ім намен унзерер райтерай“ відповідає він стискаючи мені руку та каже, що і він хотівби привитати гайдамаків та питає, як звучить по українськи привитання до війська; — відповідаю; чвалуємо до виряджених Гордієнківців і на цілий майдан несеться гомінкий, навиклий до командування голос німця — „Здорові були Гайдамаки“!... — павза викликана несподіванкою і раптом гучним роскотом звучить „Здоров був“!.. — павза і вже не так рішуче докінчує Гайдамацька Громада: — „Пане Ґенерале“, замість звичайно „Батьку“.

Короткою промовою вітає лаву німецьких сідоусий командант, бажаючи від імени німецької кінноти

відроджуючійся українській кінноті досягнути високої мілітарної кваліфікації.

На його прохання промову перекладає наш перекладчик і після цього Едлєр фон Донау повертається до мене і каже: „А Вас, пане полковнику, прохаю, дозвольте приняти від старого орла його бойову шаблю, яка була в боях на Марні і під Молодечною. Хай вона буде молодому орлові не тільки памяткою, але і благословенням“, і з тими словами бере він від одного зі своїх старшин довгий палаш у металевій піхві і дає мені, високо підносячи його держак з великою старовинного типу ґардою, який мусить закривати цілу руку, так високо, що нібито справді благословляє ним мене як хрестом.

Беру цей подарунок, правду кажучи трохи схвильовано, бо розумію, що значить він для цього сідовусого вояка очивидно вояка не лише з фаху, але й з діда прадіда.

Не знаю, чи зістався старий вояка ще в живих, але його палаш з написом його призвища заховав я в Київі та мабуть, що не попаде він до невідповідних рук, аж поки не знайде місця в якомусь музею України.

Передавши свій подарунок круто завертає весь німецький штаб і відїздить до своїх. У руках німецького команданта блискає ясним сяйвом козацький клинок і у відповідь йому тьмяно виблискують виняті з похвів шаблі в мурі німецької кінноти та здрігаються і витягаються як струни до білих хмар списи з прапорцями.

Командую і я і у відповідь блискають в прорвавшомуся крізь хмаринки соняшному сяйві гайдамацькі шаблі, перед якими непевно мигтить у руках команданта подарунок.

Ще блиск козацької шаблі над морем залізних шоломів та лісом спис і залізний мур рухає трухом у напрямі до нас. Дуднить старий шлях як надсуваюча буря і як далекий грім гуркотять гармати.

Едлер фон Донау стає з декількома вершниками свойого штабу коло мене і з виразом гордощів за своїх дивиться на проходячі лави.

Йдуть як йде „важка кіннота". Тісно — „коліно об коліно" — однаково, рівно, прямовісно пропливають списи, однаковісенько повернуті до нас обличя в насунутих залізних шоломах, видаються в цій сунучій масі якимись теж однаковими. Гремлять по дві рядом гармати і гуркіт їх так імпонуючо підходить до цього малюнку: людського згуртування, де всі змонтовані в одно страшним молотом військового впоряду та мертвячої карности.

Мимоволі кидаю погляд на Гордієнківські лави: повівають ріжнокольорові шлики на молодецьких заломлених решетилівських шапках, блищать ясним сяйвом видобуті шаблі, нетерпляче бють копитами вичищені аж до блеску коні, яких ледви вдержують в рядах козаки; на суворих вусатих і безусих обличах застиг вираз впертости та визову супроти того, що ось тут непереможною здається силою суне попри нас.

А німці все йдуть та йдуть і чомусь мені починає згучати в ухах та пісня, що співала проходячи попри наш штаб та німецька сотня, яку згаратали Вареник та Бас: „Весело на війні ми йдем! Від далеких французьких ланів до суворих російських пісків і болот ми несем на шаблях перемогу! О Германіє! Твої сини достойні Тебе. О Германіє! Ти для нас все і надія наша і провідна зоря, о Германіє"!

Гудять громи гармат над Марною і тремтить Париж жахом"!..

Пройшли нарешті. Едлєр фон Донау хоче познайомитись зі старшинським складом полку. Викликаю вперед старшину і представляю по черзі. Увага німецького команданта спиняється на призвищі барона Штакельберґа, якому він каже, що він дуже радий познайомитися з представником такого старого лицарського ливонського роду та що присутність його в рядах українських військ є доказом правдивости українських змагань.

Вижу по обличі, що командантові 3-ої гайдамацької сотні не дуже то й подобається цей комплімент і він раптом просить мене, щоби я казав перекласти йому те, що сказав пан ґенерал. Перекладчик перекладає та я спостерігаю здивовання на обличі німця. Вислухавши уважно перекладу відповідає він також через перекладчика, що він дуже дякує за високу оцінку його дійсно старовинного роду та пояснює, що відповідає по українськи, бо це його „рідна" мова.

Після представлення старшини, просив мене Едлєр фон Донау вияснити йому, до кого має німецька команда звертатися з питаннями економічного змісту. Вияснюю, що це справа місцевого самоврядування, до якого і виряжається негайно одного із німецьких старшин з перекладчиком від гайдамаків. Ще того ж вечера мав я нагоду переконатися, що завдяки повній зорґанізованности мійської ради німці з нею числилися та повздержувались від всяких реквізицій.

Так вже цілком по діловому закінчилася наша парадна зустріч із німцями, а потім поїхав полк

у повному складі віддати останню пошану траґічно загинувшому командантові міста Хорола від Центральної Ради.

На невеликій в розмірах площі перед старою церквою, де вирядився полк, гурти людей, які вітають нас знімаючи шапки. Між ними кидається у вічі ґрупа сільських парубків і дядьків, які якось осторонь від усіх держаться та з нашим приходом швидко відходять до церкви.

У церкві, куди увійшла почесна сторожа до труни від Гайдамацтва, повно народу. То вже почалася відправа. Чи мало тут людей, а то з ріжних верств населення. Плачуть, чим підтверджується заява мійського самоврядування про значну популярність покійного.

Та ґрупа селян, на яку звернув я увагу ще на площі, трималася і тутки в церкві якось зокрема, просунувшись через натовп аж до самого крилоса.

Панахида скоро підходила до кінця і нарешті на руках присутніх винесено труну, причому знову можна було спостерегти, що від цеї окремої ґрупи до труни взялося так зі двох хлопців, труну перенесено на віз прикрашений зеленю. Полк віддав пошану і труну повезли нерівною дорогою вгору на цвинтар. За труною йшла юрба народу, попереду якої коло самої труни вся в сльозах йшла ця старенька добродійка, що була в нас, дружина небіжчика.

За труною пішла і Гордієнківська лава. Коли ми дійшли до цвинтаря, наші хлопці позлізали з коней, одні взялися знімати труну, а другі лаштувались до віддання останнього почесного стрілу покійному, який хоч і не від кулі в бою загинув, але за нашу таки справу.

Труну прощали промовами представники ріжних орґанізацій міста, пан отець і командант Гордієнківців, який сказав, що Гайдамацтво не лише свого полковника ховає, та віддає пошану цій труні, але і тому, що згинув за волю українську, в імя якої ми йдемо на боротьбу, наражаючи своє життя. За ним промовляв ще один зі селян тої цікавої ґрупи, сказавши щось неясне, мовляв ми у цій смерти невинні та коли б наша воля, покійний би жив і далі.

Потім спускають труну в могилу, тріскають тричі крісові сальви, тричі гуркає та гайдамацька гармата віддаючи пошану, а у відгомін їй за скілька хвилин у тій тишині, що залігла, поки засипували гріб, відізвались далекі крісові постріли та гупнув далекий гарматний стріл там, за Хоролом на сході. Очивидячки німці стрінулися з Вареником та Басом, бо ледви чи вони змогли би дігнати відходячих москалів.

Шкода хлопців — не подужати їм німців, тільки даремно наложать головами, прикриваючи відступ чужинецьких військ.

Невгомонний Ковбасенко, що зумів якось вмішатись у юрбу, підскочив до мене з повідомленням: „Батьку! аж ось ці селяни, що труну несли та від яких говорив один промовець, це Баса партизани, кажуть у лодках переплили, щоби останню пошану полковникові віддати.“ Добре, треба їх попередити, що москалі безнадійно відступають, що німців завелика сила та що такий сепаратний спротив вийде лише на шкоду цілому селянству, на якому німці за це пімстяться.

Цю місію бере на себе Ковбасенко та швидко бачу його вже в гарячій розмові з двома із тих селян, що проходжуються між могилами.

Полк вертає на свої помешкання та в штабі дістає рішучий наказ отамана Натіїва як найскорше вирушити далі на Полтаву обовязково переганяючи німців і обовязково увійти в Полтаву перед німцями, разом із тим писалося, що в штабі здивовані, чому я застряг у Хоролі.

Наказ виданий у Ромодані і в ньому зазначено, що наша піхота ще й до Миргорода не дійшла, бо в районі Єреськи селяни зіпсули на задах „червоних" залізницю і тому вони ставлять рішучий опір. (Треба зазначити, що район села Єреськи досить таки незаможний з недуже родючою землею був протилежний до Хорольського, бо там українська пропаґанда йшла від лівих ґруп, здається чи не есерівських, а тому смуга лісів, що вривалася сюди ізза Десни та Сейму, була тоді переповнена українськими селянськими повстанцями).

Разом із тим мені доручено, дізнавшись куди прямує німецька кіннота, скоординкувати свою акцію з нею.

Треба значиться їхати до німецького штабу, який перейшов вже за ріку Хорол. Щоби зашанувати коней, яких очивидячки знову доведеться надуживати, викликаю авто з цього нового зголошившогося до нас авто-відділу.

Не поспіло ще авто приїхати, як прийшла до штабу старенька вдова, по щойно похованому полковникові. Вона несла в одній руці старшинську російського зразку шаблю з Анівським дармовисом (темляком), а в другій револьвер системи „Ногана" з призовим написом. Ціла заплакана звернулася вона до нас, російською мовою, кажучи, що її покійний чоловік так дорожив цією зброєю, що вона залишила

й заховала її, як найдорожчий спомин про нього, не дивлячись на всі ті репресії, але тепер, коли бачила ту шану, що віддано небіжчикові, коли почула все те, що над його могилою казалося, принесла цю зброю нам: „хай послужить вона тим, що йдуть боротись та вмирати за ту Україну, яку чоловік так кохав, за яку його замучили, хай хоч не він то його зброя побачить здійснення його мрій та надій, а я стара молитимуся на його могилі за тих що йдуть боротись за отую Україну.“ Сказала та була би впала на підлогу як би не підхопили її гайдамаки та не посадили на крісло цілуючи бабусині руки та присягаючись покрівавити тую шаблю ворожою злою кровю. Тую присягу виконано і не лише чужою, але й своєю кровю скрівавили цю шаблю. Носив її витягнувши на неї жереб гайдамака Шило, який і загинув із нею в боях.

Нарешті і „Форд“ стукотить під штабом. Ідемо через греблю і міст дорогою обсаженою берестами і підїздимо до дідичівського двора, що стоїть на ліво від шляху. Дивно як він заховався та ще зі всіма дідичами, мабуть чи не тому, що був у безпосередній близькости до резиденції Баса?

У всякому разі німецький штаб опинився тутки. Зголошую у вартового своє прибуття та на велике моє здивування дістаю прохання, почекати у вестибулі, „бо заступник Едлєра фон Донау, який виїхав щойно до штабу дивізії, вечеряє з господарами двора і зараз вийде до мене.“ От маєш, шкода, що не взяв зі собою палаша подарованого „молодому орлові“...

Нарешті являється на хорах дві гарно одягнених дамі, які починають льорнетувати нас, а з ними якийсь молодий в однострою російської „ляйб-ґвардії“ Гу-

сарського „Його Величества полку“, з вензелями та блискучими російськими нараменниками, а за хвилину виходить з веселим, самовпевненим, трохи червоним після вечері обличам, незнайомий мені німецький полковник, за яким бачу знайомого вже начальника штабу бриґади, який здалека привітно до мене киває.

Піднімаюсь зі своїми по сходах, представляюсь незнайомому полковникові і повертаючись до російського „ротмістра,“ кажу навмисне по французьки, що він певно забув, що на чужій території військові, за виключенням маючих офіційну місію, не мають права носити однострою, а крім того існуюча російська влада відмінила не лише „вензеля“ колишнього монарха, але й самі „пагони“, тому я попереджую пана „ротмістра,“ що появлення його в однострою може потягнути за собою немилі для нього наслідки.

Після того переходячи на українську мову докладаю пану „оберсту“ через перекладчика, що я мусів зробити увагу забувшомуся старшині, бо як пан „оберст“ певно знають, Центральна Рада України не має ніяких союзних умов з будьяким російським урядом.

Звичайно на таку увагу реакція кисла і пан „оберст“ сказавши декілька незначучих слів, „відходять“ з паном „ротмістром“, правдоподібно не знімати пагони, а мене лишають начальникові штабу, який сама милість та в розмові між іншим каже, що їм так важко розібратись у дрібничках тут, що та „аристократія“, з якою вони зустрічаються, вся переконує їх, що нема ніякої України і що це мовляв, ми німці її вигадали, а тут ще і українське нібито населення зустрічає не завжди прихильно німецькі війська. Ось хочби й нині довелося затримати бо-

ротьбу з невловимим ворогом і хоч одного з ватажків вбито а решту роспорошено, але становище остільки непевне, що Едлєр фон Донав поїхав просити дозволу залишитись на добу - дві коло Хорола, щоби вичистити цю околицю та не залишити цих „большевицьких франтірєрів“ на задах.

А противно — вся „аристократія“, яка каже, що Україна не існує, приймає німців дуже радо як визвольників... — „Від російських військ“ — докінчую я, чим заганяю симпатичного „гавптмана“ в глухий кут, бо чи активний старшина та ще з юнкрів може визнаватись на соціяльних справах?

Довідуюсь, що вбитий ватажок нібито Вареник, а що з німецького штабу дивізії є директиви поспішати на Полтаву, причому їх бриґада має війти в Полтаву з півдня а інша бриґада тієї ж дивізії вздовж залізниці на Абазівку.

Вертаю до міста Хоролу до свого штабу, а там чекає мене нова цікава візита: — Ковбасенко доклaдує, що приїхали післанці від Баса та може і сам Бас, та чекають команданта Гордієнківців у хаті на кінці міста.

Йду та знаходжу у бідній селянській хатині, що якось приліпилась до краю міста, чотирьох селян, з яких двох у сірих „шинелях“, а двох у селянських свитах, але всі в одноманітних чорних селянських шапках, а в стодолі привикле спостерегати військові дрібниці око могло завважити привязані і посідлані коні — так що кінно через німців приїхали, нічого собі партизани.

До мене звертається один з тих, що у вояцьких „шинелях“, кремезний, похмурий дядько з чорним волоссям, грубим але з гарними рисами облича, по

якому чи то роки чи то біда провели глибокі борозни. Облича завяле, обвітряне, стомлене, на щоці нещодавний шрам досить вже загоєний та зарослий.

Звернувся він до мене тою смішною мішанкою, якою намагалися в російській армії балакати підстаршини з „малоросов“, щоб балакати панською — „інтеліґентською“ мовою, але я так рішуче перейшов на українську, що мій співбесідник почав також розмовляти „по селянськи“ от тою чудовою полтавською говіркою з мягким „л“, що надавало якоїсь ніжности так невідповідаючій суворій, похмурій хоч і типово гарній постаті промовляючого.

Він спитав мене просто, що на мою думку далі робити партизанам, бо проти німців дуже тяжко вдержатись. Питає ж він мене тому, що хоч Гордієнківці з німцями та хоч між ними ще й панків таки не бракує, але ніби то все ж „свої,“ бо щось нічого проти селян не роблять і скорше їх підпомагають.

Вияснюю йому всі мої міркування про неминучість приходу німців, які, мовляв, і самі б прийшли, бо кому ж їх держати, коли армії нема, отже ніби й краще, як вони будуть змушені вважати себе „спільниками“, а тому не так грабуватимуть, як коли б переможцями прийшли, але щоби мати і в них вагу, доконче треба впорядкувати „своюю,“ а то цілком „свою“ збройну силу, щоби в ній великих панів чи малих підпанків було не богато, як не можна, щоби зовсім без них обійшлося, ось тому на мою думку треба партизанам йти до українського війська, ну а як не мають охоти, то треба кудись тікати, хоч би і до москалів, бо все одно „свої“ підпанки видадуть німцям, які мають тепер силу та проти них встоятися покищо годі. Іншої ради, на мою думку, немає: тим-

більше коли вже почали ворожі виступи проти німців. Пересидіти лиху годину десь по нетрях теж буде тяжко. Бо хто його знає, чи німці підуть до зими чи ні, мабуть що ні.

„Справді“ — відповів співбесідник, — „ми вже з німцями побилися; це все Вареник налягав“... „А Бас?“ — питаю я. — „Бас“ — посміхається дядько — „він ще під Богачкою вислав людей на розвідку до вас, бо хто міг знати, що ви за одні“.

Розмова скінчилася тим, що мої співбесідники вирішили передати все „дома“ своїм, та вже некриючись повиводили посідланих коней з клуні, приладнали „обрізи“ (обрізаний кріс так, щоби з нього можна було стріляти як з пистоля) і зібралися їхати. Щоби не було у них сутички із німцями, дав я їм одного гайдамаку, який мав їх провести, куда вони схочуть, як групу розвідчиків, яких висилається на зади ворога.

Не минуло нас і привитання вечерою з боку тамошної інтеліґенції. Вечером довелося побувати з кількома старшинами на принятті в якомусь приватному домі, де гостив нас наш щойно зголосившийся начальник автомобільного відділу.

Все було як належить: і промови і побажання, спів і музика.

VI.

Похід на Полтаву. — Абазівка. — Бій під Полтавою та заняття Полтави. — Спостереження над настроями та взаєминами суспільства.

Ранком 23 квітня вирушив полк у дальшу дорогу на Полтаву, залишивши в Хоролі сформовану

міліцію на чолі з захворівшим гайдамакою, який нездатний був до походу.

Дивна річ, звичайно військові частини посуваючись з боєм вперед, все зменшують свій чисельний стан, обношуються, винищуються, затрачують карність. З Гордієнківцями було навпаки: малою купкою обірваних і вичерпаних людей почали ми свій контрнаступ на Київ, а тепер з Хоролу виступає в похід поблискуючи новенькою зброєю, красуючись на гарних конях, в нових чудових шапках, вже цілком показьна частина в силі чотириста люда з гарматами, скорострілами, возами, засобами звязку, за якою торохкотять моторами два легкі і три вантажні авта, — та ще системи „Пежо", на височезних колесах, які мають можність зручно поконувати перешкоди поганих шляхів.

Ми протяглися через греблю, на якій ледви не загрязла „техніка" та пішли широким шляхом, що повільно піднімався вгору.

Проїзджаючи попри німецький штаб заїхав я туди, щоб довідатись, які там принято рішення. Зустрів мене сам Едлєр фон Донав і негайно покликав до себе в кімнату та заявив, що не дивлячись на його представлення про небезпеку залишення району Хоролу до ліквідації „франтірєрів" наказано йти на Полтаву, бо ворог заняв сильну позицію в Абазівці, яку йому наказано обійти з півдня. В Хоролі буде стояти етапна піша частина, яка має держати цей район. Його бриґада за якої півгодини вирушить у похід.

Я дігнав полк, що вже тягнувся по косогорах того пасма горбів, що між рікою Хоролом та Ворсклою обходячи з півночі та зі сходу Ереськівську

рівню, яка наче денце великої миси лежить між цими горбами і лучиться із лісовою багнистою рівниною Чернигівщини та північної Слобожанщини. Від тієї рівнини повівав у цей день холодний північно-східний вітер і ніс з собою розпатлані, як московські нечесані бороди, хмари. Проймав непривітний холод, а часом по верхах, де вже підсох шлях, несло порохом в очі коням та людям.

Зате нашому „автовідділові“ радість — сухо, твердо і він стукотить моторами та вимахує колесами поспішаючи попереду полку на Білоцерківку, де намічений довший відпочинок, бо вона у віддалі 34 кільометрів від Хоролу, а далі ще до Решетилівки 26 кільометрів, отже знову цілий перехід на 60 кільометрів. Автовідділ має приготовити нам обід і все що треба.

Щойно відїхали наші „автяки“, як ззаду зачорніла на шляху маса німецької кінноти, що йшла за нами, а попереду неї їхав віз та якась панська бричка, а коло них попривязувані посідлан коні.

За деякий час цей „транспорт“ нас дігнав і в бриці ми побачили пана сотника Епова з якоюсь жінкою поруч, з салдатом на козлі, а на возі повному всяких клунків ще двох людей у цивільному одязі. Проїзжаючи попри полк сотник Епов попращав нас, сказавши, що він їде до свого уральського козачого війська, якби довелося проскочити крізь большевиків. Більше ми його вже не бачили.

Їхали ми все далі вгору, то кроком то трухцем, а німецька кіннота повільно, але постійно нас доганяла та нарешті трохи не доходячи до села Родіонівки, в той мент як ми звільнили бігу, полк вирівнався з полком Едлєра фон Донав, а за ними і його

бриґада. Німецькі коні йшли широким поважним трухом, як ходить лише навикла до довгих і важких походів кіннота: коні невідпарені держать голови рівно і дещо в долину, дихають рівно, як механічні мухи, їздці не махаються на сідлах, а рівно то піднімаються то опускаються під такт їзди хвилюючись як море, а ціла маса робить враження не живучих істот, тільки одної великої порушаючоїся машини.

Очивидячки нам годі йти з ними в перегони звичайними методами, бо в полку 50% коней та 20% їздців новобранці з Лубен та Хоролу, які горячаться та герцюють в початку маршу, а тепер на другій третині його вже спарилися, задихалися і з тугою вижидають тієї хвилини, коли їм, коневі та їздцеві дозволять перестати творити одну цілість, ніби центавра, і хоч кожному прийдеться працювати далі, але своїми силами.

Ось чому спокійненько пропустивши всю німецьку бриґаду, не дивлячись на ознаки невдоволення в старих козаків і коней, та переждавши деякий час, аж німці сховалися поза закрутом дороги, я спокійненько командую: „З коней! за поводи, ходом руш“ і йдемо собі кроком як на прохід.

„Так вони чорт зна як нас обженуть“ — бурмотить Андрієнко. „Стрівай, у кожного своя метода, все одно попереду будемо“.

Як вже люди трохи відпочали і коні відсапнули, сідаємо знову та валимо вперед.

Село Родіонівка забите німцями: люди обідають, а коней годують сіном не розсідлуючи, значиться йдуть ще далі.

Переходимо попри них, причому помічаємо, як при нашому наближенню німецькі старшини лаючись

спішно витягають вояків із хат; деякі вояки зазбирують порозкидане по вулиці сіно та взагалі підтягаються.

Очивидячки даний був строгий наказ щодо реквізіції, але війна війною, тому не все як на папері.

Висилаю до старости двох розуміючих німецьку мову гайдамаків на те, щоби села не кривдило німецьке військо, зокрема якщо прийде не до платної реквізіції та йду далі.

Коло пів до третьої години ми прийшли до Білоцерківки-місточка селянського типу з невеличким відсотком жидівського населення.

Автовідділ сповнив своє завдання і нас чекала вже по хатах горяча страва, а квартирієри з автовідділу миттю порозводили по хатах втомлених гайдамаків. На квартирах ще одна приємна несподіванка: вже приготовлені соломяні скрутлі до розтирання коням ніг та селяни, які під доглядом гайдамаків мали цю операцію доконати.

За три годині коні та люди знову здатні до походу, дарма що 34 кільометрів вже зробили.

Підчас цього нашого відпочинку прибув до полку загін в силі 48 вершників на добрих конях і з доброю зброєю. Були це партизани „Баса“, які вирішили приєднатись до нас і один із них сидів якраз на славному „Рекорді“ того хорольського добродія. Прибувші продиралися манівцями, виминаючи німецькі стежі та повідомили, що німці з Родіонівки пішли на південний схід від шляху та що „Басівські партизани“ вирішили піти частинно в район Єреськ, куди пішов і сам Бас, а ті що мали добрі коні та зброю, навздогін за Гордієнківцями, щоби до них

приєднатись; решта вирішила влитись, або до „найбільше лівого“ українського пішого полку, або до маршових Гордієнківських сотень.

Вони розказали про траґічні подробиці останніх невдалих спроб боротися з переважаючою німецькою силою, яка роздавлювала їх і перевагою і технікою та про те, як німці катували і розстрілювали захоплених в полон.

Прибувших поділено між 2 та 4 сотні скорострільців. Найбільше їх припало до 4 сотні, яка тому набрала вигляду справжньої бойової одиниці, але разом і з тим такої бунтарсько-лівої закраски, що нераз її необчислені кроки ставили в ризиковне становище весь полк у тій складній ситуації в присутности німців і загального поправіння, мовляв, цілого українського життя, а головно військової вищої команди, яка поволі вищірювала свої зуби, відкриваючи своє правдиве облича.

Вже вечеріло, коли ми вирушили далі й прийшли до Решетилівки вже цілком пізно десь в 11 год. в ночі.

Висланий вперед автовідділ підготовив відпочинок для полку і доніс, що в Решетилівці перебуває і штаб нашої дивізії, який висів тому із ваґонів.

Я зголосився в отамана Натіїва та мусів вислухати докори за це, що задержався у місті Хоролі, бо тепер німці напевно увійдуть скорше в Полтаву.

Я заспокоїв отамана, що ми вспіємо бути першими, якщо Москалі не зашвидко повтікають з Абазівських позицій.

Роспитував Натіїв також і про настрої в полку та між іншим запитав, чи гайдамаки дістали платню за квітень. Далебі і штаб полку і гайдамацтво поза-

були про платню. Харчеві гроші або видавалося на руки сотенним, або виплачувалось мешканцям, одяг здобував полк і т. д. Довелося сказати, що грошей більше чим досить, але не було часу подумати про складення відомостей. А чи не має невдоволення серед гайдамаків за це, що не дістали платні — спитав отаман, — бо піхота Запорожської дивізії, зокрема Республиканці вже виявляли невдоволення затримкою платні, а штаб не має грошей, щоби всім виплатити; чи командант Гордієнківців не бувби такий ласкавий позичити для штабу 80 тисяч карбованців, яких не достає.

Трохи здивований такою формою звернення, попрохав я лишень наказу передати такі а такі суми штабові дивізії та видати відповідне поквітування.

Очивидячки щось зміркувавши один із адютантів штабу доклав отаманові Натіїву, що добре було би, коли б командант кінного полку надіслав потрібну кількість верхових коней для старшин штабу.

Дякую! це значить залишити без коней майже цілу сотню. Отже не чекаючи роспорядження довелося зясувати панові, як тоді звали осаулові, що гроші це справа господарча і від них успіх кінного бою мало залежний, а кінь то це головна зброя кінноти. Врешті штабовці в часі війни мають залізниці, телефон і олівець, а коні тільки забиратимуть місце непотрібно в ешелоні і треба буде для них окремих возів та ще доведеться турбуватися, щоби не скалічіли при довгому перебуванню в возі. Так і обійшлося без приділу коней.

На ранок 30.IV. забухали вистріли в стороні Абазівки і Гордієнківці рушили на ці згуки, щоб виконати наказ і заняти першими Полтаву.

Довго йдемо шляхом, що тягнеться по верхах горбів і нарешті перед нами відкривається ціла панорама бою.

Залізничий шлях від Абазівки до Полтави йде вгору широкими закрутами де-неде по глибоких ярах, де-не-де закритий хуторами. Отже, зручно маневруючи по цьому шляху, курять три російські панцирні потяги — між ними і „Заамурець“ і стріляють по спішеній німецькій кінноті, яка огневим боєм намагається прочистити собі шлях через невеличкий потічок, що тече попри Абазівку і тепер є поважною перешкодою, бо має досить води і розмоклі береги.

Для німців ситуація ускладнюється тим, що високі горби, по яких проходить шлях, дуже повільно спускаються до води і не дають зручних позицій для гармат, яких москалі мають таки чимало. Ось і тепер німецька батерія стоїть майже на відкритій позиції і то ледви досягає до панцирників, а її обстрілюють якісь польові гармати, що ледви виблискують своїми стрілами за хуторами того берега.

Ну, маємо ще час. Спиняємось у якихсь то хуторах при шляху, висилаємо стежі в сторону правого німецького крила і спокійнесенько росташовуємося на відпочинок; хай собі німці на здоровлячко бються, ми зберемо сили на рішучий мент, тим більше, що ми знаємо, що друга бриґада німецької кінноти теж затримана поганими шляхами та переправами і нині до Полтави не дійде.

Вже під вечір перейшли нарешті німці через потік, і підняли на прощання велику стрілянину російські панцирники. За цей час до полку підійшов і наш старий знайомий „Партизан“, який довідавшись, що ми проходимо Решетилівку, вивантажився та при-

їхав собі до нас, де несподівано знайшов базу в нашім автовідділі. Щойно німці подали коноводів, ми були вже коло переправи на греблі недалеко спаленої стації та почали переходити через неї зустрічаючись з німецькими кінними відділами, які переходили назад на західний беріг річки, залишаючи на східньому березі своїх наколесників. Тактичне правило, що для кіноти: „Ін дер нахт кайне шляхт“ (в ночі ніякого бою) тут дотримувалось, тому до нас підійшов стурбований німецький старшина і спитав, куди це ми їдемо, на що йому спокійно відповіли — „у Полтаву“. — „Але там ворожа піхота“... — „Проженемо“! Очивидячки він вирішив, що ми просто переходимо на сторону ворога, бо за нами пішла на пристойній віддалі німецька стежа на гарних конях.

Перейшовши німецькі сторожі та виславши свої стежі вперед, посуваємось у западаючій темряві далі, поки у пяти кільометрах від Абазівки наші стежі не спинив крісовий вогонь.

Пробує уговкати його та пропустити нас далі „Партизан“, але з ним починають балакати скоростріли, а тому і він відходить.

Зимно. Із хмар, що закривають майже ціле небо, починає політати сніжок. Шукаємо захисту у повнім бойовім поготівлю в якихсь хуторах широко роскинених попри шлях. На самому шляху притулився до близчого хутора „Партизан“, а недалечко від нього штаб. Німецька стежа побачивши, що ми почали з ворогом бій, зголосила про це в штабі для звязку.

Місяць, що ще час до часу виринав ізза густих хмар, тепер зник зовсім, а до того сніжок став

політувати рясніше. Наші стежі кінно та пішо почали шукати якоїсь щілинки у ворожій сторожі, щоби проскочити на зади і тому постріли тріскали безнастанно по одному, по два а то й цілими рійками. Наш телефонічний відділ починає шукати звязку, залучуючись до дротів, які йдуть попри шлях. Дзвінок апарату слабо тріщить у хаті та за кілька хвилин телефоніст каже: — „маємо з кимсь сполучення, батьку — але голос жіночий".

Беру трубку і чую заспаний жіночий голосок: „Хто це нарешті?"... Балакає з пересердя по українськи, мабуть, що й наша. — „Хто говорить?" — „Полтава - центральна, а Ви хто?"... А ну спробую; „козак з Лугу". — „Хто?" — „Козак з Лугу"; залучився випадково у ваш дріт в степу". Коротка павза, а по тім радісно хоч і стиха: — „Невже наше військо?" „Так, панночко, справжнє українське, завтра будемо вже в Полтаві — „Почекайте подивлюся як наш дурень"... довга павза а потім знову той же голос: „Тут у нас москаль вартовий дякуючи Богу хропить. Вони все вивозять за Ворсклу, дуже поспішають, міст на шляху нафтою политий і соломи поклали і цей ще на залізниці зірвати мусять. У нас тутки в Полтаві є і свої червоні козаки, може хочете когось з них до телефону покличу"... — „А це безпечно, панночко"? — „Та своїж люди!" — „Ну то кличте". Чекаємо при телефоні, але скорше чим прийшли від червоних козаків, почав хтось балакати в осередній (централі) російською мовою. Цей грубий голос командним тоном рішучими виразами, приправленими „гарними словечками", наказував комусь то; відповідь ледви було чути: „прискорити евакуацію майна, яке мається вантажити у потяги лише за Вор-

склою, підготовити гарматні позиції за Ворсклою, щоби прикрити спалення та висадження мостів, не давати воякам вештатись по місті, припинити бешкети та піятику". А на прикінці вже цілком гостро і загрожуючи карами наказував червоному козачому полкові обовязково та негайно вивезти його майно за Ворсклу та памятати, що вони є бойова частина, а не міліція, яка має лишень забезпечувати спокій мешканців.

Нарешті голос змовк і щойно по довшому часі знову почувся знайомий жіночий: „Гальо! Гальо! Пугу! — Чули!..." — „Дякувати, чув." — „Це з їх штабу",.. — Ще за деякий час тим же окликом „Пугу" викликає нас якийсь чоловічий голос, який зголошується як представник „Червоних Козаків" і довідавшись, що з другого боку командант Гордієнківських гайдамаків, ставить низку запитань: „Чи справді є з німцями українські війська? Чи розброюють німці та чи відсилають на інтернування українські червоні відділи? Чи є влада Центральної Ради, чи її розігнали німці? Чи не починають німці протидемократичні реформи? Діставши відповідь на всі ті запитання такі які ми могли дати, представник „Червоного Козацтва" сказав, що він усе передасть полкові та змовк, а ще через деякий час його заступив представник місцевої самоуправи, який дуже просив прискорити наше прибуття та запевняв, що „Червоні Козаки", якщо не перейдуть на наш бік, то у всякому разі не будуть йти проти нас, а тому просив здержатись від усяких ворожих виступів проти них переказавши, що цілий полк має шапки чорні з червоними верхами.

Останнє звідомлення передано зараз по сотнях. Поки почалися ці балачки, наші стежі надармо нама-

галися перейти ворожу сторожу, але все ж таки виявили, що її ліве крило кінчається понад глибоким яром два кільометри на південь від шляху. Вже після півночі щось коло другої години привів гайдамака з правої стежі чотирьох вершників селян з села Мачухи, які їхали відшукувати українські війська, щоби допомогти їм обійти російську сторожу та провести ярами до Полтави. Селяни ці підтвердили те, що в Полтаві йде спішна евакуація, що „Червоні Козаки" не хочуть відходити та що деякі з них, щоби не бути примушеними до відступу, переховуються в Мачухах. Ця несподівана поміч дуже придалася, а тому полк негайно почав збиратись в похід.

Третя сотня з „Партизаном" залишилася на шляху маючи за завдання увірватися в Полтаву попри двірець, вози і автомобіль мали лишитися в Абазівці. Третя сотня мала держати звязок з німцями, щоби вони не довідалися про наш маневр; їм ми пояснили наше перебування бажанням відійти зі шляху, по якому на ранок мають наступати німці з тим, щоби вчасно заняти вигідне вихідне становище. Коли наші провідники з Мачухів довідалися, що з нами підуть і гармати, вони похитали головами та сказали, що шлях провадить по таких крутоярах, що денеде і з коня злізти доведеться, а гармати не пройдуть головно тому, що місцями шлях ще завалений нерозставшим снігом. На це ми їм відповіли, що гармати гірські, а тому пройдуть.

Ми рушили вузенькою польовою доріжкою серед все то більшої темряви, бо місяць зовсім закрив хмари, які слухняні змінившому свій напрям вітрові почали тягнути майже в той бік, як і ми на південний захід.

Чую, як Андрієнко відстав — іде коло сотень і щось говорить трохи нервовим тоном:

...„Брати Гайдамаки! ось тут під Полтавою доведеться нам битись тут, де славний кошовий Кость Гордієнко, імя якого носимо, поразки та зневаги зазнав, де наших дідів Запорожських на приказ лютого Петра катовано і мордовано. Помстити мусимо за все, почислитись мусимо з ворогами за поневолення Українського Народу“.

Доріжка повертає, поміж широко в безладі роскиненими хатами в долину до яру. Денеде великі плахти нестопленого снігу вкривають яр і доріжку.

Злізають гайдамаки з коней, спускаються в долину, привязують коней та виходять знову на гору і на руках спускають гарматки, набойові скриньки і скоростріли.

Міжтим селяни з Мачухів стукають до хат і швидко місцеві спішать з допомогою при спусканню гарматок. А вітер гуде і з плачем несеться яром, ніби стогін необчисленої юрби, яку жене кудись тяжка недоля; як відголос цих згуків чую, як співають притишену, півголосом пісню: „Облягає москаль січу, таборами стали“... Це не витримали скорострільці при тому кулеметі, де був Божко.

Йдемо деякий час низом яром, куди протікає потік, і як почало сіріти знову підходимо в гору, вилазимо з яру і провідник селянин каже: „Звідси в день вже і Полтаву видко“.

Полк підтягається, впорядковується, вперед йдуть нові стежі, а вітер збиває в чорну хмару всі хмари, що ніс із заходу і ця хмара як непрозора завіса стоїть на східньому краї неба, не даючи змоги виглянути сонцю, яке лишень червонить окремі

білі вже хмаринки, що ще не перелетіли через Ворсклу і поспішають над нашими головами химерно граючи красками. „Далебі як привиди“ — відзивається потихо десь коло мене Андрієнко. „На тому березі певно дощ із градом“ — каже селянин з Мачухів.

Їдемо хутко трухцем та на чорному тлі хмари перерізаної білими пасмами падаючого снігу починають малюватися білі будинки Полтави, сілюети фабричних коминів і бані далеких церков.

На широкому шляху, що підходить до Полтави з півдня по слабо похилій рівній височині, бачимо якийсь кінний відділ 20-30 їздців, що поспішає під охороною стеж. По списах та красці одягу, що можна відріжнити в далекогляді, це німці.

Ще приспішуємо біг та виїздимо на широку вулицю, продовження широкого шляху, а німецький загін спиняється, очивидячки не знаючи, що ми заодні.

Коли ми опинилися між швидко поспішаючими на зустріч нам будинками, сонце перемогло нарешті чорну хмару і засвітило ясно та ніби вітаючи його затріскотіли скоростріли десь за Полтавою, де ми залишили 3. сотню та „Партизана“. Скорострільне торохтіння швидко посувалося зі заходу на схід. Нема сумніву, що це стріляє на ходу „Партизан“, а за хвильку поодинокі гарматні стріли почали йому акомпаніювати.

Густіж стовпи чорного диму раптом піднялися з боку водонапорної вижки, що малювалась високою баштою на небі за домами Полтави — це підпалено деревляний міст на шляху та ніби для звернення загальної уваги на цей прояв вимог війни загув грубий згук вибуху і стоголосим відгомоном

прокотився поміж будинками Полтави та змовкаючи гуркотом завмер десь на тому березі Ворскли.

Трохи спізнилися ми, очивидячки мостів не врятували.

Висилаю першу сотню з наказом звязатися з 3. сотнею та вичистити місто від непоспівших вийти російських військ. Обидві сотні дістають наказ, щоб не зачіпали „Червоних Козаків“ і намагалися перетягнути на наш бік.

Решта полку повертає в першу широку вулицю на право та через невеличкий час спиняється перед будинком „Інституту благородних дівиць“ — (дівоча шляхотська школа). — З Алмазовим виїздимо в сад біля цього будинку та бачимо раптом чудову картину: лівий східний, низький беріг Ворскли видко далеко далеко. Він обмежений спускаючоюся стіною чорної хмари і вкритий ґрупами сіл та лісів, що в далині видаються якимись купами кущів, між цими групами прорізуючи їх тягнеться зникаючи десь далеко залізничий шлях, один на північний схід — на Харків, другий на південний схід — на Конград-Лозову. По цих залізничих шляхах різко біліючи своїми димами на чорній хмарі йде потяг за потягом і на південь і на північ, а на стації Полтава Харківська, що видніє зараз за горіючим мостом, як мурашок у муравлиску — людей, коней, возів з паротягами на поготівлю, що визирають одні на південь другі на північ.

Чорний дим бухає з горіючого моста і стелиться по Ворсклі обмежуючи цілу картину.

Позаду в місті припинилося вже веселе тріскотіння скорострілів і тільки десь із півночі чути ще крісову стрілянину.

— „Пане отамане, дозвольте!“ — жалібно просить Алмазів, показуючи рукою на той беріг Ворскли. — „Добре — кажу я, по стації та по залізничім торі на південь, хай щастить!“.

Той повертає коня, перескакує через якісь кльомби і за хвильку в широко відчинених воротах саду замість чепурних грядочків „благородних дівиць“ у білих фартушках виїздять гайдамацькі гармати та висувають свої дула в отвори, які повибивано в деревляних плотах садочка, що звернені в сторону Ворскли..

Друга та четверта сотня під загальною орудою Андрієнка йдуть шукати зїзду у долину Ворскли, щоби крісовим вогнем попросити москалів, щоб ласкаві були залишити для нашої піхоти дещо возів і паротягів.

Дивна зміна судьби — ...Чи думав я коли, як вчився в Академії Ґенерального Штабу в Петербурзі Полтавську операцію Петра І., що буду колись з тих самих горбів, із яких Запорожці під рукою Костя Гордієнка не маючи муніції лише безсило грозили пястуками; спрямовувати Запоріжські Гордієнківські гармати, скоростріли та кріси і на те місто, де колись був табор царя Петра І. і де тепер теж копошаться юрби московських військ.

„Геть, геть“ сердяться гарматки і сиплять оловяним градом з білих хмаринок, які пливуть над стацією. „Бух“... і чорний стовп вибуху підкидає шини коло містка. На стації метушня, якийсь потяг починає швидко тікати на північ і в його профілі пізнаємо „Заамурця“. „До побачення...“ — сміються наші гармати і посилають подарунок за подарунком на той бік.

Голос наших гарматок викликає відгук і якісь російські батерії, дві легких і одна важка, починають блискати поміж селами і лісками і горою виють стрільна і падуть кудись у яр, де на їх думку мусять стояти гармати і рвуться шрапнелі над водонапорною баштою, де очивидячки сподіються, що там наш артилерійський зорець.

Низом зелено-сірою долиною Ворскли починає посуватися широка лава повіваючих шликів, але московські гармати та завірюха стрілянини, що зірвалась від стації, примушує наших прилягти до землі та посуватись вперед перебіжками, Невірно спрямовані кулі починають плакати в повітрі над інститутом.

Голос наших гарматок дає хоч приблизно знак, куди подавати звідомлення. Третя сотня доносить, що заняла північ міста та шле „Партизана“ стріляти по Полтаві-Харківській. Ворог утік і тільки біля залізничого моста держиться ще невеличка купка, з якою змагаються наші.

Перша сотня, що знайшла звязок з третьою на шляху, знищивши якісь дві ворожі ґрупи, які грабували склад горілок та пошту, доносить, що „Червоні Козаки“ залишилися в касарнях-будинку семінарії, та оголосили, що визнають уряд Центральної Ради, що вже зібралось місцеве самоврядування та просить інструкцій від коменданта українських військ, не то, що в Хоролі.

Одночасно підїздить командант німецької сотні з бриґади Едлера фон Донава та голосить, що це передова сотня бриґади і просить наказу від команданта української кінноти.

Німці дістають наказ наступати в напрямку го-

ріючого мосту з тим, щоби взяли під крісовий вогонь Полтаву-Харківську та допомогли нашій 2-ій та 4-тій сотні. Третя сотня має продовжувати наступ на ворога, що залишився біля залізничого моста та знайти контакт з нашою піхотою; „Партизан“ піддержати німців; перша сотня продовжувати стежити кінними стежами по мості, але не менше пів сотні мати в запасі, в будинку місцевого самоврядування. Командант Червоних Козаків дістав наказ явитись до цьогож будинку в моє роспорядження та вислати людей для звязку, відділ телефоністів — заняти централю телефонів і знайти получення з ким можна. Штаб переходить до місцевого самоврядування, місце команданта полку буде відоме в штабі.

Під розгорівшийся бій іде штаб до місцевого самоврядування. Місцеве самоврядування, все в зборі. Голова його коротенько витає представників рідної армії і зараз же ставить питання, чи ми будемо продовжувати традицію, яку залишили по собі „Червоні Козаки“ та перебуваючий тут деякий час член Центральної Ради Неронович, тоб-то протиділання самочинним розстрілам і вчинкам непідпорядкованим воєнним, законам чи навпаки — підемо шляхами московських большевиків, у яких усе було самочинним. Розмова далека від Хорольської, – тут балакає справжній господар міста.

Відповідаю, що ми як війська Українського Уряду не можемо допускатись самочинів та питаю, чому мені поставлено такий запит. На це дістаю відповідь, що козаки з жовтими та малиновими шликами (3. і 1. сотня допустилися розстрілів без суду на вулицях Вияснюю, що це відноситься до сутичок біля пошти та складу горілок і що дійсно 3. сотня

вчинила самосуд над декількома захопленими відсталими грабіжниками з ворожих військ.

Це вже не гаразд. Посилаю Григорієва, щоби розібрав справу на місці.

Лише покінчив я цю розмову, як до мене зголошується досить кремезний чоловік з трохи рябуватим, але відкритим обличам у сірій селянській свиті та чорній шапці з червоним денцем, озброєний в гарну шаблю та пістоль і назвавши себе командантом „Червоних Козаків“ спитав, які їм будуть накази.

По його словам в „Червоному Козацтві“ було коло 200 баґнетів, що є багато юнаків зі школи „прапорщиків“ та що до 200 люда розбіглося по селах, бо не хотіли відходити з большевиками.

На жаль не памятаю добре призвища цієї людини, чи не Бокитько. Умовляємось з ним, що він негайно вишле стежі по цілому місті, а щоби їх відріжнити від чужих і мародерів швидко робимо для них за допомогою місцевого самоврядування жовто-блакитні обвязки з печаткою міста Полтави.

Поки все це діється, стрілянина над Ворсклою все змагається, зокрема крісова, в стороні горіючого моста. До місцевого самоврядування підїздить 3. сотня та доповідає, що на залізничий двірець Полтава-Київська, входить уже піша розвідка нашої піхоти, а від німецької сотні над Ворсклою пригнав гонець з донесенням, що німці попали під такий сильний огонь від ст. Полтава - Харківська, що не тільки не можуть просунутися вперед, але ще й просять підтримки.

Їдемо трухцем по порожніх вулицях, бо безперервно пливучі понад дахом хмарки гарматних роз-

ривів примусили поховатися мешканців і, за хвилину вже гайдамацькі коноводи шукають безпечнішого місця, щоби притулити коней.

Перебалакавши із німецьким сотником, що до дальшої акції вертаю до своєї кобили, яка пішла з коноводами першої сотні і вже збирався вкладати ногу у стремено, щоби їхати на північний кінець побережньої частини Полтави — так званий „Панянський Бульвар“, — як бачу, що коноводи притулились під телефонічну централю, де вже орудують наші телефоністи. Захожу в середину і в той час грубим горохом посипались по бляшанім даху шрапнелеві кулі. При апаратах наші хлопці з кимсь балакають і як налякані курчата, що ховаються перед яструбом, сидять панночки. Дякую їм від гайдамацтва за нічну допомогу та довідуюся, що вже мали сполучення з Республиканським полком, який минув вже Абазівку, але воно зараз увірвалось та що очевидячки всі получення тепер пірвані гарматною стрілянинoю так що настав справжній хаос.

Щойно хотів я їхати далі, як знову пригнав післанець від німців: чому перестали стріляти наші гарматчики, від інституту...

Їду туди, а на зустріч мені темною довгою велитенською гадиною вповзує до Полтави, тулячись попід будинки в сторону Ворскли, німецька кінна бригада.

У Алмазова погром: — ворожі гармати намацали позиції наших гарматок, навалилися на сад, вивернули пару дерев, поторощили пліт і приневолили наших міняти позиції, звідки і перерва вогню.

Німецькі команданти довго орієнтуються та ведуть розвідку, а вся кінна маса стоїть спішена ви-

тягнувшись вздовж вулиць попід будинки, які криють від ворожих стрілів.

Знову переконуюсь, що тактика наскоку не є очевидячки ознакою німецької кінноти після війни та вся та психольоґічна праця, що проробили їх письменники, щоби цю тактику припинити, очевидячки пішла на марно.

Нарешті виїздять дві їх батерії та приєднуються до голосу ґайдамацьких гарматок, що давно вже почали стріляти з нової позиції. Густі спішені розстрільні заповнюють весь беріг Ворскли, а одночасно наша піхота вже підійшла до залізничого мосту на північ від міста, та її гармати припинили ворогові можливість відходити на північ. Це вирішило справу і стрілянина з Полтави-Харківської змовкла.

Бій скінчився. Добича дуже велика щось коло 1500 возів повних майна, багато майна на станції. На самій станції та коло неї біля 150 вбитих і важко ранених, але і на цій стороні не обійшлось без втрат, зокрема дісталося німцям в останній мент, коли вони висунули під вогонь ворожих гармат і крісів свої густі розстрільні.